

204.314

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

JÓKAI ÉS DEBRECEN

507

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS MEGBÍZÁSÁBÓL
ÍRTA

ZSIGMOND FERENC

12

DEBRECEN SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS A TISZÁNTULI REFORMÁTUS EGYHAZ-
KERÜLET KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA 1926.

OSZK

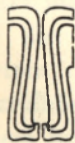
Országos Széchényi Könyvtár

JÓKAI ÉS DEBRECEN

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS MEGBÍZASABÓL
ÍRTA

ZSIGMOND FERENC

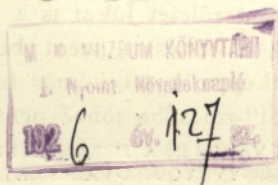
my.
977 kb

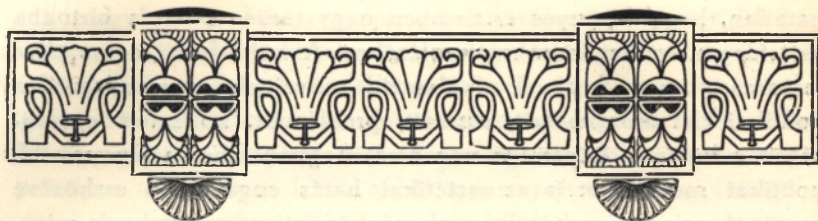

Levelező tagsági székfoglaló
a Magyar Tudományos Akadémiában
1925 nov. 9.

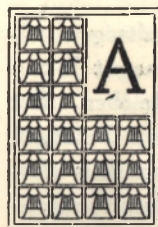

204314

I.

politika és a költészet egymáshoz való viszonyára vonatkozólag azt mondja Jókai: „A határvonalat a kettő között nem ismerem”.¹ Öszinte és igaz nyilatkozat. Jókai nyugtalan képzelete és mohó becsvágya nemcsak a költészet területén belül jut összeütközésbe a különféle (műfaji, stilszerűségi stb.) korlátokkal, hanem a költészet birodalmát egészben véve is szűknek érzi ahhoz, hogy egyedüli munkateréről válassza. Áttöri tehát minduntalan és minden irányban azokat az országhatárokat is, amelyekkel a klasszikai világszemléletmód mint valami védőfallal akarta elkülöníteni a művészet magasabb rendű, tisztább légkörű, fenséges honát a tapasztalati élet lármás harcterétől. Jókai élet-eszménye a romanticizmus vizén ringatózik, ez pedig, mint valami egyetemes világfolyam keresztülhőmpölyög azokon a határvonalakon, melyek az emberi szellem különböző tevékenységi területeit egymástól elválasztják. E világnézet tanítása szerint a költő nemcsak poéta, hanem próféta is, közös néven: vátesz, aki a maga kivételes tehetségét nem öncélnak tekinti, hanem azon eszközök egyik legfontosabbjának, melyeket a gondviselés az emberiség tökéletesedésére és boldogulására kitalált.

A legcsábítóbb, legkönnyebben hozzáférhető, sőt szinte kikerülhetetlen érvényesülési területet Jókai is a politika mezején lelte meg. Igazi otthonával, a költészet szent berkével sietett egybeszakasztani ezt a voltaképen egészen más természetű vidéket s a köztük levő „határvonal”-ról soha többé nem akart tudni. Tagad-

¹ Kárpáthy Zoltán 360. 1.

hatatlan, hogy bizonyos értelemben nagyszerűen értett a birtokba vett idegen terület kizsákmányolásához. A költő-Jókai, egész élete folyamán, nagy kedvvel alkalmazta műveinek nyersanyagául a politikai élet mozzanatait, eszméit, problémáit, közismert egyéniségeit s különös képessége van arra, hogyan lehet a legnyersebb politikai motivumot is az esztétikai hatás engedelmes eszközévé tenni, pl. az egészen közeli, egykorú közéleti eseményeknek mintegy fölibük kerülni s azokat művészi távolból láttatni. Irodalomtörténeti szempontból is egyik legnagyobb érdeme ez Jókai költészetének. De Jókai nem elégedett meg a politika területének ilyen módú és mértékű kihasználásával, hanem minduntalan át is költözött oda s kitette magát az ottan szünet nélkül fenyegető veszedelmeknek, noha ezekkel szemben úgyszólván semmi egyéb védőfegyvere nincsen költészetének szárnyain kívül.

A napi politika viharaiba legmámorosabb önfeladtsággal, illetőleg vakmerőséggel pályája kezdetén vetette bele magát Jókai, vagyis a múlt század negyvenes éveinek második felében. Ezt sokféle körülmény teszi érthetővé: a saját fiatalsága, Petőfivel való benső barátsága, az Európaszerte uralkodó romantikus életdivat, mely 1848-at csaknem minden országban forradalmi esztendővé érlelte. A magyar nemzetre is sorsdöntővé lett ez az időpont s a nemzet sorsdöntő politikai mozgalmában mindvégig ott szerepelt Jókai is, teljes jóhiszeműséggel, sok naivsággal, egész létének kockáztatásával. Aki prófétai szerepre vállalkozik, azt a vértanúi sors is állandóan kerületi. Jókainak is több ízben éreznie kellett a mártír-sors szárnya lebbenését. Előle menekült Debrecenbe is.

Az 1848—49-iki szabadságharc másfél évnyi időre egészen kiragadta Jókait igazi otthonából, a költészet területéről s a politika arénájába szorította. A debreceni négy hónapi tartózkodás is erre az időre esik. Jókai egyéniségének fejlődésében egyik legfontosabb, talán legeslegfontosabb állomás ez a forradalmi korszak s tanulságainál fogva különösen is méltó a figyelmünkre, — de az a veszedelem is kétszeres mértékben fenyeget bennünket ilyenkor, amely mindig ott szokott leselkedni a Jókaival foglalkozó tudományos kritikára, hogy t. i. akaratunk ellenére igazságtalanokká leszünk Jókai iránt, illetőleg túlságosan szigorúak vele szemben. Jókai lángeszű költő, de a politika terén is megmarad költőnek, pedig a költő érdemei és erényei a politikusban igen gyakran hiba számba mennek s kérlelhetetlen következményeket vonhat-

nak maguk után. Jókai egyéniségéből kiválasztani a politikai hírlapírót s elkülönítve venni ezt szemügyre (megtetten ezt már pl. Gyulai Pál) meglehetősen lehangoló eredményű művelet volna s igazságtalan eljárás a nagy Jókai ellen, a lángeszű költő ellen. Ellenben ezt a hírlapírói működést, ezt a politikai szereplést és politikusi észjárást is lehet abból a szempontból venni vizsgálat alá, hogy mennyiben jellemző Jókai *költői* egyéniségére, mennyiben szolgáltat kulcsot Jókai igazi tehetségének többoldalú vagy mélyebbreható megismeréséhez, — s ez a feladat már érdekes is, tanulságos is anélkül, hogy igazságtalanságba vinné a kritikust akár az „ira“, akár a „studium“ irányában. Ha erről az állásponttól tekintjük Jókai pályájának bármelyik korszakát, akkor pl. a politikai következetlenség vádja is egyszerre átszövegeződik a Jókai költői egyéniségének, főként képzeletének okszerű, tehát *következetes* és érthető tevékenységéről szóló számadássá.

Jókai képzeletét mindenkor úgy vonzották a kivételességek, mint a mágnes a vasat. Az emberek közt is a kivételes egyéniségek voltak rá lenyűgöző hatással, illetőleg az olyanok, akiket az ő képzelete kivételesnek látott vagy ilyenné tudott idomítani. Regényhősei egy-egy húsból-vérből levő emberi modellnek olyan mértékig való eszményítése, hogy egészen kivételes, néha szinte hihetetlen alakoknak tűnnek fel a mi szemünkben, holott Jókai szerint élethűek, mert képzelete olyanoknak láttatja vele őket. A való életben rendszerint megvolt Jókainak a maga eszményképe, a maga „orakuluma“, ezt azután képzeletének színes lencséjén át csodás arányúvá fokozta s elgyönyörködött benne, ösztönszerűleg alárendelvén magát neki gondolkozásban és izlésben. A szabadságharc idején két olyan férfiú következett egymás után Jókai hódoló érdeklődésében, akiknek az egyéniségét lényeges különbség választja el egymástól, ez a különbség aztán érdekes következetlenség alakjában tükröződik vissza Jókai politikai gondolkozásmódjában és viselkedésében. De nemcsak emberek foglalkájak le ilyen egyoldalú irányító erővel időről-időre az ő képzeletét, hanem a szemlélete körébe eső más jelenségek is, pl. kollektív egyéniségek, mint Budapest vagy Debrecen. Mindegyiknek megvan a maga különleges vonzó ereje, s hol az egyik, hol a másik válik középpontjává Jókai egész politikai észjárásának, a képzelet észrevétlen, Jókaira nézve épen nem tudatos beavatkozása folytán. A politikai események közötti összefüggésnek vagy egy-egy híres történeti személyiség jellegszövedékének a fölfejtése terén is a tu-

dományos kutatás módszerét gyakran letéríti útjáról a költői hajlam, amely a maga sajátos természete és célja szerint végez időmitást — legtöbbször szintén öntudatlanul — a kutatás körébe vont tapasztalati tényeken, főszerepet juttatván a súlyos következtetésű apró okoknak, az adomai csattanóknak, az erkölcsi igazságszolgáltatás szempontjának stb. Viszont egyszer-egyszer az is megtörténik, hogy a költői képzelet a maga intuitív munkájával megszegyeníti a tudomány kutató módszerét s jobban megeléged az igazságot, mint emez. Jókai 1849-iki debreceni tartózkodása is különösen abból a szempontból tekintve válik ránk nézve érdekessé és tanulságossá, hogy Jókai politikai cikkeiben és történetirői igényű feljegyzéseiben is a *költő* elevenedik meg előttünk.

Debrecenbe menekülésekor Jókai, noha még nem töltötte be életének huszonnegyedik esztendejét, már nem volt újonc a politikában, sőt emlékezetes *multra* tekinthetett vissza. Pesten az évekig tartó benső barátság, mely Petőfihez fűzte, politikai vonatkozásban is a Petőfi képére idomította a Jókai egyéniségét; Petőfi mellett Jókai volt az 1848 március 15-iki forradalmi mozgalom vezére s attól kezdve az *Élethépek*-ben a forradalmi eszmék exaltált kedélyű hirdetője. A Habsburg-család zsarnoksága ellen írott cikkeiben, Petőfi hatása alatt, olyan erős kifejezésekre ragadtatta magát, hogy Windischgrätz közeledésének hírére méltán gondolta tanácsosnak a menekülést. Igazat kell adnunk neki abban az okfejtésben, mellyel *Az én életem regénye* c. önéletrajzának elején mintegy megérteti az utókor olvasóközönségével, hogy jó volt elmene-külnie a kormánnyal és a parlamenttel együtt neki is Windischgrätz elől, akiről csak sokkal később tudódott ki igazában, hogy milyen kegyetlen módon töltötte ki bosszúját, a bécsi forradalom leverése után, a forradalmi eszméket hirdető osztrák újságírókon... De az is kétségtelen, hogy Jókai ez utóbbi kollégáknál is ártatlanabbul bűnhődött volna Windischgrätz haragja miatt, mert hiszen a huszonhárom esztendő Jókai csak részben vonható felelősségre 1848-iki véresszájú politikai cikkeiért; ő a Petőfi sugalmazó hatása alatt, Petőfi végletes vérmérsékletétől mintegy megbabonázva mámorosodott bele a forradalmár-szerepbe.

Ekkor következett be az, amit Jókai így nevez öregkori visszaemlékezésében: „az én Pálfordulásom“. Elmondja, hogy Debrecenben, míg semmi foglalkozást nem kapott, mindennap ellátogatott Nyáry Pálhoz, aki a honvédelmi bizottmány alelnöke volt s a belügyminiszteri teendőket végezte. Nyáry nagyon sze-

rette Jókait (távolról rokonok is voltak), szívesen elbeszélgetett vele s közben irodai munkát is rá-rábízott. Így aztán Jókai sok olyan dologról értesült, amelyekről egyébként csak a legbeavatottabb politikusoknak lehetett tudomásuk. „Nyáry Páltól egészen másfele eszméket hallottam Magyarország újralakulásáról, mint Petőfi Sándortól; de még mint Kossuth Lajostól is“, ismeri el Jókai őszintén. Valóban Nyáry Pál egészen másforma vérmérsékletű s részben másforma világnézetű ember volt, mint akár Petőfi, akár Kossuth, de szintén kiváló tehetség, nem mindennapi jellem, s egész lényében volt valami szfínx-szerű, titokzatos vonás. Jókaira minden bizonnyal ez az utóbbi tulajdonsága gyakorolt ellenállhatatlan vonzó erőt. Petőfi a naiv őszinteség megtestesülése volt: az élet benyomásaira az öröm és fájdalom, a szeretet és harag szenvedélyes kitöréseivel reagált; a természetességnek ilyen óriási mértéke magával tudja ragadni a fogékony emberek lelkét. De nem kevésbé lenyűgöző ez utóbbiakra nézve az olyan egyéniség, amely fölényes nyugalmat tud mutatni az élet legizgatóbb jelenségeivel szemben is, már akár csakugyan meg van áldva a természettől ezzel a megsebezhetetlen nyugalommal, akár pedig csak álarcként hordja azt, az érzékeny kedély titkos vonaglásainak elleplezése végett. A Nyáry Pál egyéniségére alighanem ez az utóbbi magyarázat illik rá. Az ő fölényes egykedvűsége inkább csak hatásos póz volt, nem pedig alaptermészet; erre a feltevésre enged következtetni későbbi öngyilkossága is. Tagadhatatlanul ott van a jellemében valami talányszerű vonás, amely különben a reform-kor nemzedékénél éppen nem ritkaság; az átmeneti korszakok embereit a sors szívesen állítja tragikus válaszútak elé. Nyáry Pál jellemében együtt lakott a magyar táblabíró a gyökeres szabadelvűség bajnokával, s ez a két ellenfél hol a derűs humor, hol a fanyar kételkedés vagy éppen a kicsinylő gúny függőnye mögött birkózott egymással, a kedélyélet viharaiból az arc nem árult el semmit. Az ilyen egyéniség, az ilyen modor senkire sem tehetett lebilincselőbb hatást, mint Jókaira, kivált mikor holmi hátborzongató politikai kulissza-titkok tárultak fel előtte ezen az úton. „... Ezeket mondta el nekem Nyáry s még csak a szivarját sem vette ki ezalatt a szájából“, — szinte magunk előtt látjuk e néhány szó tükrében a nem egészen huszonnégy éves újságíró ifjút, aki romantikus lelkének legbensőbb hajlamát elégíti ki Nyáry négy szemközti meglepő adatainak hallgatásával, melyek az országos fontosságú események között sokszor bizony egészen másfajta össze-

függést állapítottak meg, mint amilyenről akár az akkori köztudat, akár a mai tudomány álláspontja számol be.

Nyáry bizalma Jókait január végén a kormány hivatalos lapjának, a *Közlönynek* politikai cikkírójává tette. Nyáry és elbarátai méltán meg lehettek elégedve az új munkatárssal, mert kitűnően magáévá tudta tenni és hatásosan kifejezni az ő politikai felfogásmódjukat, melyről mindinkább kiderült, hogy nincs összhangban azzal a politikával, melyet a parlament leghangosabb tagjai hirdettek mint Kossuthnak a politikáját. Nyáry és baráti köre a fegyveres nemzeti ellenállás némely tüneteinek láttára aggodni kezdett a miatt, vajjon az egész mozgalom nem fajul-e el s a forradalom nem válik-e öncéllá, illetőleg önző érdekek eszközévé egyes nagyravágyó politikusok s az ezek nyomában tülekedő politikai kalandorok kezén. Jókait, míg Petőfi volt a politikai „orákulum”, addig bálványként tisztelte a forradalom eszméjét s eszébe se jutott bíráló meggondolás tárgyává tenni azokat a veszedelmeket, melyek jobbfelől és balfelől egyaránt fenyegetik a legjogosabb kiindulású és legnemesebb célú forradalmi mozgalmat is. Ábrándos költői nekihevülésében már ilyen túlzásokra ragadtatta volt magát: „Nem a szülőföld! a szabadság a haza. Ahol szabadság van, ott van a mi hazánk. A börtön nem haza, ha aranyrostély van is ablakán. Jertek el innét, hadd omoljon össze az apai ház, hadd teremjen küszöbén vadvirág, hadd legeljenek utcáinkon nyájak, ne nézzetek vissza, törüljétek ki a könnyet szemeitekből. Nagy a világ . . .”¹ Már csak azért is rendkívüli jelentőséget nyer Jókait szellemi fejlődésére vonatkozólag a Debrecenben eltöltött pár hónap, hogy itt a Nyáry iskolájában és az új környezetben egészségesen ellensúlyozó leckéket kapott. És Jókait fogékony tanítványnak bizonyult. Csakhamar megírja a palinódiát, a hazaszeretet szárnyaló szözatát: „Ha veszve volna minden, szabadság s haza és a remény azokat valaha visszanyerhetni és ha volna akkor még egy másik Magyarország, mely azokat, kik itt élni nem akarnak, keblébe fogadja: ne várjátok, hogy e hon határait elhagyná egy is azok közül, kiknek szava a szabadság eszméit életre költé . . . Nekünk csak e földön van jövődönk vagy e föld alatt . . .”² Két hónap múlva még csattanósabb ellentétét fogalmazza meg az *Életképek*-ből fentebb idézett költői maga-elszólásnak eképen: „Számunkra Magyarország földén kívül nincsen élet . . . Mi azt mondjuk, hogy

inkább leszünk a börtönben, inkább a sirban, de Magyarországon, mint a szabadság levegőjében, de idegen földön . . .¹

A Petőfi lelkétől lelkezett Jókai 1848 őszén még így ír a királyokról: „Semmik vagytok! Dicsőségtok álom. Volt és nincs és nem is lehet többé . . . Kiknek ülő-széke a népek sirja, kiknek itala vér, kiknek a nemzetek nyögése dajka-ének, kiknek nyugalma a rabláncok zörgése, játéka háború . . .”² A Nyáry-csoport nagyot változtat a Jókai gondolkozásmódján, ráirányítva figyelmét a forradalmak gyakran ismétlődő azon jellemvonására, hogy a királyság ellen indított fegyveres felkelés rendszerint kezdettől fogva ott hordozza méhében egy új királynak az embrióját, a réginel is erkölcs-telenebb helyzetet teremtve így a maga számára. Jókai meg is kezdí nagyérdekű és nagy következésű cikksorozatát a *Közlönyben*, s amit miniszter és képviselő nem mert kimondani, azt bátran (szinte az öntudatlanság vakmerőségével) szögezi le a kormány hivatalos lapjának hasábjain: „Mi még most is azt mondjuk: mi nem akarjuk a királyt trónjától megfosztani, hanem azt akarjuk, hogy teljesítse kötelességét . . .”³ Jókai szigorúan, sőt szinte tüntetőleg különbséget tesz az uralkodó család és az ennek nevével visszaélő „reakció” között s hangoztatja, hogy a magyar nemzet csak a reakció ellen fogott fegyvert, nem az alkotmányos uralkodó ellen. Nehány nap múlva pedig elképesztő szókimondással rátapint a magyar forradalom vajúdó szervezetének egyik legkényesebb pontjára s hevesen tiltakozik az ellen a rosszindulatú rágalom ellen, mintha a nemzet szabadságharcát Kossuth egyéni becsvágya irányítaná; „e nemzet veszélyeinek elmúltával Kossuthnak nem leend nagyobb öröme, mintha ez ország felvirágzását mint egyes polgár, kinek nincs egyéb címe a honmentőnél s egyéb rangja a néptiszteletnél, mint egy Washington fogja szemlélhetni. Ezt Kossuth maga nyilatkoztatá ki lelkének egy ihletett percében, s azok, kik őt ismerik, tudni fogják, hogy ez nem üres szó.”⁴ Jókai ezt naiv őszinteséggel írta le, de a „békepárt” tagjai tudták, hogy milyen darázs-fészekbe nyult bele Jókai s izgatottan várták a hatást.

A hatás nem is maradt el. Február 9-én jelentek meg Jókai első cikkei s másnap már elhangzott a képviselőház ülésén Madarász József és Irányi Dániel interpellációja e cikkekre vonatkozólag. Köztudomású, hogy milyen lavinává nőtt rövid idő alatt ez az ügy. Kossuth is beleavatkozott — tapintatosan — a dologba, Jókai meg-

¹ *Esti Lapok* 1849 ápr. 5. — ² *Életképek* 1848 okt. 22. — ³ *Közlöny* 1849 febr. 9. — ⁴ *Közlöny* 1849 febr. 12.

vált a *Közlöny*től, de az „okos embereknek“ az a társasága, melyet Debrecenben politikai orákulumnak fogadott el magára nézve, nem engedte őt elnémulni, hanem megadta neki az anyagi és erkölcsi támogatást egy új napilapnak a megindításához. Az *Esti Lapok* aztán késhegyig menő harcot volt kénytelen folytatni a politikai élet azon tényezői ellen, melyeket Jókai már *Közlöny*beli cikkeivel magára haragított. Ezek között legveszedelmesebbnek bizonyult az a párt-töredék, melynek Madarász László rendőr-, „miniszter“ volt a vezére. A Jókai lapjában rögtön ráismertek a Nyáry Pál irányító kezére („J. úrnak beszéltem, Ny. is értsen belőle,“ így fejezi be egyik cikkét Csernátoni¹) s kiméretlen hajsza indult meg a „béke-párt“ ellen, melynek vezető tagjai előbb-utóbb bajba is kerültek volna annak a rögtönítélő bíráskodásról szóló törvénynek a révén, melyet Madarászek nagyhirtelen elfogadtattak a nemzetgyűléssel, — ha Nyáryéknak egy a parlamentben és Jókai lapjában megvívott adáz, de sikeres támadása hamarabb meg nem semmisítette volna a gyűlölt ellenfelet: Madarász Lászlót. Jókaira nézve dicsőséggel végződött ez az elmérgesedett, csúnya küzdelem, de bizonyára tanulságot is merített belőle Jókai a forradalmi terrorizmus kicsapongásait illetően, amelyről akkor még alig volt fogalma, mikor 1848 október 9-én az *Életképek*ben maga is kezébe vette pár percre a terror fegyverét s megírta azt a cikket, melynek a címe: „Nem szeretem a sápadt arcokat“ s az a fenyegetés hangzott ki belőle, hogy „ha nyertünk, akkor ... akkor eljönnek a számolás napjai.“ Debrecen ebben a vonatkozásban is új meggondolás alá vetette vele politikai álláspontját s az *Esti Lapok*nak mindjárt a 7-ik számában már külön cikk jelent meg „Büntetés és terrorizmus“ cím alatt, a címbeli két fogalom közti nagy különbséget hangoztatva; később is igyekszik ment maradni Jókai a terrorizáló szándék vétkétől s lapjában (47. sz.) meg is szünteti a névaláírás nélküli vádoló cikkek közlését. Egyetlen egyszer nyúlt Jókai a legkiméletlenebb fajta fegyverhez (az *Esti Lapok* megindításakor Csernátonival szemben), — holta napjáig bűnbánóan korholta is magát érte.

De hiába sikerült Nyáryéknak megszabadulniok Madarász Lászlótól, a magyar politika szekerét már nem tartóztathatták fel végzetes útján. Április 14-től fogva nem lehetett szó többé az uralkodóval való alkotmányos kibékülésről, — s ekkor nemcsak Jókai, hanem Nyáry és a többi „okos ember“ is mind, sajátságos

„Pálfordulást“ csinált a köztársaságdicsőítő radikálizmus irányában. Nem is bírta ki már sokáig Debrecenben Jókai; néhány nap múlva (ápr. 25.), Pest felszabadulásának hírére visszasietett a fővárosba (további egy hónapig azonban még megjelent a debreceni *Esti Lapok*.)

Ha az április 14-ike utáni tíz napot nem számítjuk, akkor Jókai politikai „Pálfordulásai“ aszerint következnek egymásra, hogy Pesten van-e vagy Debrecenben. Ez utóbbi helyen a józan, mérsekelt politikai irányt szolgálja, ellenben mielőtt idejött Pestről s miután visszament Pestre: rajongó hajlamok vesznek erőt rajta és végletekbe ragadják. Szinte szemetszűrően kínálkozik itt az a feltevés, hogy Jókai politikai nézetváltozásainak okai között a Petőfi, illetőleg Nyáry sugalmazó hatása mellett helyet kell juttatnunk a a tágabb értelemben vett környezetnek is, annak a társadalmi légkörnek, mely Pesten, illetőleg Debrecenben vette őt körül s bizonyos mértékig mintegy meghatározta gondolkozásmódját és tetteit. A környezet hatásának kérdése könnyen elcsábítja a kutatót önkényes és túlzó megállapításokra. Hogy ezt a veszedelmet kikerülhessük, átadjuk a szót az *Esti Lapoknak*, amely Jókai debreceni tartózkodásának közepe táján, valamint az *Esti Lapok* megszűnésekor, külön cikkben méltatja a debreceni környezet elhatároló — és pedig szerencsés — befolyását a politika sorsára. Ez a két cikk nemcsak azért érdemli meg az alábbi sorokban való bemutatást, mert Debrecen dicséretét tartalmazzák, hanem mert mutatják, mennyire tudatos volt Jókai és elvarátaai előtt az a körülmény, hogy a debreceni nép jellege már magában véve is kezesség a politika józanságának biztosítására, illetőleg a politikai kalandorok szélhámosságának vagy hóbortjainak a lehetetlenné tételére. A két cikk — némi kihagyásokkal — így hangzik:

„Pest és Debrecen. Mondjunk egy jó szót a maga idejében. Pest középpontja az országnak, de Debrecen középpontja a magyar népnek. Amott minden nemzetiség érdeke, itt azonban egyedül a magyar érdekek vannak összesítve. Pest legnagyobb városa Magyarországnak; Debrecen maga egy Magyarország kicsinyben... Budapest erősség, de Debrecen asyllum. Pest népe egy művelt, szabadságérző, lelkes nép, mely kezdetét adta a forradalomnak, míg Debrecen összilárdságú népének nyugodt, morális, becsületes jellege egyedül biztosítja azon nyugalmat, melyre csaták közepett legnagyobb szüksége van a kormányszatnak... Azért ne legyünk Debrecen iránt hálátlanok... Magyarországnak lesznek jobb nap-

jai, mint voltak eddig, de azon jobb napokban sem szabad elfelejtenünk, hogy a legszomorúbb idöket itt e falak között éltük át, szent legyen azoknak emléke, tisztelve legyen a nép, ki azokat velünk tölté. A kísértet óráiban hazájához e város hű maradt, méltónak mutatta magát egy nemzet üldözött lelkét egyedül hordani, ne felejtse el soha e nemzet, amivel e népnek tartozik... Mindezeket pedig én nem ok nélkül mondom... hanem azért: hogy, ha hallani fogunk tán egy oly örömhírt, melyről nappal gondolkozunk, éjjel álmodunk¹: el ne ragadjon bennünket a szerencseváltozat... Reményeink betöltésének esetére is jó minekünk mindazt, amit féltünk, itt hagynunk... Ha rajtam állana, én Pest bevétele után is itt hagynám őket Debrecenben.“ Aláírás: „Egy pesti ember.“ (*Esti Lapok* 1849 március 31.)

A másik cikk az *Esti Lapok* utolsó (83-ik) számában, május 31 én jelent meg:

„Búcsú Debrecenről. E számunk az utolsó, mely Debrecenben megjelenik... Ha működésünkben volt némi siker, ... ezt mi Debrecennek s páratlan józanságú népének köszönjük. Nem tartozkodunk ezt nyíltan kimondani. Debrecen s e józan légkör kelle, hogy a legnehezebb idök, a forradalom közepette a higgadtabb szó, a szelidebb hangok erőre kapjanak, hogy elnyomassék a gyom, mely a főváros izgatottságában nyakunkra kezdé nőni... Debrecenbe jöttünk. Honosnak érezök magunkat saját vérünk közt... Történtek itt is apró kísérletek, utcai zaj, macskazene s ilyféle szcénák előidézésére, — mind sikertelen; ki Debrecen nyugalmat megzavarná, az érezné az erős lakosság kezének súlyát... Debrecen népe a világnak legépebb, legjózanabb népe. Mi kegyelettel s áhitattal említjük e népet! Így ismertük mi az isteni civis-népet s úgy találtuk, mint ismertük. Ily tér kelle nekünk, mint Debrecen, hogy irányainknak utat törjünk rendületlenül s győzedelmeskedjünk ellenségeinken, kik a vész felé sodortak menekülés nélkül... Ily forradalmat, minden konkussziók nélkül, mely szelidségében hódítson, csak Debrecenben lehet vala rendezni s átélni, másutt sehol e világon. Áldás reád Debrecen szent népe. Isten megadá, hogy e hely a magyar történetekben örökítve legyen a legnevezetesebb idöszak emlékével. E dicsőséget Debrecen népe méltán érdemli meg... Isten hozzád Debrecen!“

¹ A cikkiró a főváros visszafoglalására céloz; ez három hét múlva be is következett.

...Valahogy egyszerre csak az az érzésünk támad, hogy az 1848—49-iki másfél esztendőnek szimbolikus jelentősége is van Jókai írói egyéniségére és munkásságára nézve. Igen, Jókai kábitó termékenységű írói működésének székhelye nem lehetett másutt, csak az ország fővárosában; ennek fenséges látképe, központi fekvése, reprezentatív szerepe, összehasonlíthatatlan elsősége, nyugateurópai, sőt világvárosi arányú, szédítő fejlődése, a benne zsibongó élet áttekinthetetlen bonyolultsága, a feléje irányuló miriádnyi ábránd, vágy, vérmes reménység: Magyarországon ez volt az egyetlen méltó és alkalmas bázis a Jókai világjáró, kielégíthetetlen, soha nem pihenő, pazar színpompájú, zsarnoki hajlamú költői képzelete számára. De ezt a világgraszoló tehetséget időnként elfogja a vágy: menekülni Budapest bábeli zűrzavarából, amely fejlődése arányában veszíti elfele nemzeti egyéniségét és válik mindinkább világvárosi klisévé, — menekülni innen, testileg is, vagy legalább képzetben, a hazai exotikumok legjellegzetesebb földjére, a fajmagyarság legjellegzetesebb városába, amely a maga nemében egyetlen különlegessége a világnak: Debrecenbe, mint a vidéki magyarság egész életét jelképező menedékhelyre, s ott idilli szórakozás között magába szívni a magyar föld levegőjét, felfrissülni tőle... de aztán, hiába, egy-egy ilyen üdítő kirándulás után, megint csak felkerekedik a rajongó hajlamú, buja képzelet s visszarepül a civilizáció magasabbrendű életformáihoz, görögtüzes szemfényvesztéséhez, egymást ölö izgalmaihoz, pótolhatatlan varázsú nyilvánosságához... De minden ilyen debreceni kirándulásból egy-egy olyan kisebb vagy nagyobb terjedelmű költői alkotás született, melyek Jókai egész költészetének legegészségesebb, legmaradandóbb termékei közé tartoznak.

Az 1849-iki év négy első hónapjának története akkor nyújt legérdekesebb látványt, ha Jókai vezetése mellett tekintjük azt meg. Szemléletesebb példát nem igen találunk arra nézve, hogy a valóságos élményeket Jókai emlékezetében a képzelet — a maga felelősségére, gazdája tudta nélkül — mily sajátos módon festi át, fokozatosan aszerint, hogy mennyi idő telt már el az illető tapasztalati tény megtörténte óta. Majdnem lehetetlen feladat is volna *hiteles* történetét megírni Jókai debreceni tartózkodásának; nem az adatok hiánya miatt; ellenkezőleg inkább azért, mert a legilletékesebbnek látszó egyén, maga a történet hőse: Jókai garmadaszámra közli az adatokat, a személyes visszaemlékezéseket,

kétszer-háromszor, sőt többször is megírja a szóban forgó izgalmas időszak történetét, csakhogy ezek az önéletrajzok itt-ott ellenmondásba keverednek vagy egymással, vagy némely egykorú hiteles adattal. De ránk, akik Jókaiiban a költőt keressük, az említett körülmény a legérdekesebb bizonyíték erejével hat, az igazi Jókai megismeréséhez nélkülözhetetlen adalékká válik. Valóban úgy tűnik fel előttünk ez a rövid életszakasz, mint egy jellegzetes Jókai-regény. Egyfelől csupa reális — szinte azt mondhatnók: történelmileg nyílvántartott — valóság, másik oldalon a költői képzelet varázslámpája, melynek sokszínű világításában mesévé válik a valóság is. Történelmi nevek, közismert események kínálkoznak számunkra biztos támaszpontokul, a háttér maga az egykorú nemzeti história, de e hiteles adatok egymás közötti összefüggését, különösen pedig Jókaihoz való viszonyát több tekintetben homály fedi s ezt a homályt csak érdekesebbé teszik, de el nem oszlatják azok a magyarázatok, melyeket maga Jókai ad emlékezete kincseiből, nem vevén észre, hogy ezt a dús kincses házat a költői képzelet orozva újabb és újabb szerzeményekkel gazdagítja, rendezi, átcsoportosítja. minél meglepőbb, minél csattanósabb hatás szolgálataiba állítja. Ha valaki rosszhiszeműen akarna ilyesmit csinálni, azaz tudatosan akarna kitalált dolgokat valóság gyanánt elfogadtatni a közvéleménnyel, bizonyosan arra volna legtöbb gondja, hogy ellenmondásokba ne keveredjék sem a köztudomású hiteles adatokkal, sem a sajátmaga korábbi nyilatkozataival, — Jókai visszaemlékezései épen ellenmondásaik és adomai felépítettségük által kedvesek s meggyőzően bizonyítják egyrészt írójuk jóhiszeműségét, másrészt azt, hogy Jókaiiban akkor is a költő jut szóhoz, mikor politizál, és akkor is, mikor sok idő múlva megírja e politizálás történetét.

Nyuljunk vissza egy példával a Debrecenbe való menekülést közvetlenül megelőző időbe. Tudjuk, hogy az 1848-iki esztendő egész második felében nem valami rózsás helyzete volt Jókainak. Mióta augusztusban megtörtént az esküvője Laborfalvi Rózával, azóta tudni sem akart róla az édesanyja, Petőfi is végkép elidegenedett tőle, anyagi helyzete is megrendült, az év vége felé pedig mindinkább fenyegetővé vált az a veszedelem is, hogy a császári sereg megszállja a fővárost. Egyik hírlapi cikkében¹ maga Jókai is

¹ *Életrajzok*, 1848 dec. 24. Ez a cikk eredetileg a „Charivari“ c. rovatban jelent meg; de a *Forradalom alatt írt művek* c. kötetben már a komoly hangú politikai cikkek sorában közli Jókai.

kénytelen számításba venni ezt a veszedelmet, elő is készíti reá az olvasókat, de ilyen „vigasztaló“ fordulattal fejezi be cikkét: „Bevehetik országunk fővárosát, de még azért ott nem lesz vége Magyarország históriájának. Mentül összebb szorítanak bennünket, annál bizonyosabbak leszünk, hogy *szét* nem vernek bennünket“... Ime látni való, hogy egy-egy kínálkozó csattanós ötletről, egy-egy adomaszerű komikai fordulatról le nem mondana Jókai olyankor sem, mikor egyébként nem igen van oka a tréfálkozásra. A „pointe“ az a legfőbb zsarnoki hatalom, melyhez a mondanivalónak alkalmazkodnia kell s kedvéért (Mikszáth szava szerint) a valóságot bizony gyakran „megkorrigálni“ kénytelen a — költő.

Az alakító költői képzeteknek ilyen tudatos vagy — többnyire — öntudatlan beavatkozását sejteti velünk Jókai előadásmódja lépten-nyomon, a debreceni tartózkodás idejére vonatkozólag is. Az idevágó nyilatkozatok közül a két legfontosabb és legterjedelmesebb: a *Forradalom alatt írt művek* c. kötet (1875, újra: 1912.) lapalji jegyzetei és *Az én életem regénye* (1899) c. ön-életrajz. Ezekből a forrásművekből mentek át a köztudatba s váltak igazán mindenki előtt ismeretessé Jókai debreceni időzésének részletei. Ezek az érdekes részletek ott kezdődnek, hogy a Jókai Pestről Debrecenbe való menekülését olyan ember segítette elő, sőt tette lehetővé, aki Debrecenben egyik legszenvedélyesebb politikai ellenfelévé lett: Pálffy Albert, a *Mártírus Tizenötödike* c. hirtlap szerkesztője; ez figyelmeztette — úgyszólván az utolsó percben — Jókait, hogy nagyon veszedelmes volna tovább maradni Pesten, s még kölcsön is adott Jókainak száz forintot... Ha semmi hihetetlen nincs is ebben az előadásban, mégis felmerül bennünk az a gyanú, hogy a hatásosabb regényírói beállítás érdekében itt is szerephez jutott a „megkorrigáló“ képzelet, hogy aztán egész adomaszerű, csattanós kis történetté kerekíthesse ki, elmondva, hogyan szabadította ki Pestre való visszatérésekor Jókai a börtönbe zárt Pálffy Albertet csak úgy egy szavával, mert a rendőrfőnök, Hajnik Pál, Jókainak személyes jó ismerőse volt. Különben is ezt az ellenfél életmentő szerepére vonatkozó motívumot Jókai egészen azonos módon alkalmazza többször is szabadságharcí élményeinek elbeszélése közben. Cegléden a Pest felé utazó, tehát a halál torkából rohanó Jókait Madarász József térítette vissza és mentette meg;¹ Madarász József — tudjuk — testvére volt a „gyé-

¹ *Az én életem regénye*. 28. 1.

mántos miniszter“-nek s ezért csakhamar ellensége lett s mindvégig az is maradt Jókainak. A világosi fegyverletétel után pedig, mint Jókai önéletrajzi feljegyzései alapján régóta köztudomású, szintén egy politikai ellenfél, Rákóczy János, Kossuth titkára mentette meg kocsiján az álruhába öltözött Jókait.

Debrecenbe való megérkezésére, illetőleg ottani elhelyezkedésére vonatkozólag így hangzik Jókai visszaemlékezése: „Engem elvezettek szekeresül a Nagy Péterfia-utcába s berekomendáltak Dudás uramnál, aki hivatására nézve becsületes szűrszabó volt. Annak volt egy utcai szobája, mely kiadó volt“ havi húsz pengőforintért.¹ Ez a feljegyzés évtizedek alatt egészen átment a köztudatba; csakugyan annyira pontosnak, annyira konkrétnek tűnik fel ez az önéletrajzi adat, hogy érthető, ha a tudomány is elfogadta hitelesnek, s mikor az idei nagy évforduló alkálma a debreceni Csokonai-Kört arra a kegyeletes elhatározásra indította, hogy emléktáblával óhajtja megjelölni azt a házat, amelyben a szabadságharc idején Jókai lakott: mindenki úgy vélte, hogy ezt a házat, vagy legalább ennek a háznak a helyét igen könnyű lesz megtalálni. A Csokonai-Kör főtítkára, Csobán Endre városi főlevéltáros elővette a város levéltárában meglevő 1849-iki céhlajstromokat, hogy egyszerűen kijegyezze belőlük a Jókai megjelölte Péterfia-utcai háznak a számát. Az első meglepetés akkor érte Csobánt, mikor a szűrszabók közt nem lelt Dudás nevűt. Mit volt mit tennie, átnézte a szabók, a német szabók, a gubacsapók, majd pedig az összes céhek névlajstromait, — de sehol Dudás-név. Ellenben van egy 1849 január 20-án kelt hivatalos szállásjegyzék a menekültekről; ezt a jegyzéket Horváth József akkori városi képviselő állította össze; a jegyzék utolsóelőtti harmadik lapján van a következő bejegyzés: „Piac-utca 1914. szám. Tóth Pál házában Jókai Mór újságíró 1 szoba, bútorral, fűtés nélkül, fizetett 12 forintot.“ Ez a hivatalos adat mindenesetre hitelesnek tekintendő, de nehézséget okoz az a körülmény, hogy az említett házra vonatkozólag, mely mai számozás szerint a Miklósetca 19. sz. háznak felel meg, semmiféle hagyomány nem él Jókai-val kapcsolatban az ottankörül lakó debreceni emberek tudatában. Elvégre nem lehetetlen, hogy Jókai a részére hivatalosan kijelölt szállást valami ok miatt vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid ideig vette igénybe s más helyre költözött. Van is

egy ház a Csapó-utcában (ma 8. sz.), amelyhez az a hagyomány fűződik, hogy Jókai ott lakott; de biztos adat erre vonatkozólag idáig nem került elő, legkevésbé persze a Dudás-név...

Íme így jár a mesemondó, mikor hozzáfog saját élete történetének minél hívebb és pontosabb elbeszéléséhez. Akaratlanul is mesetémává válik kezében a feladat, költői témává, amelyben a lényegnek kell igaznak lennie, a nevek, számok s egyéb külső adatok inkább csak illúziókeltésre valók s nem az a fontos, hogy hitelesek, hanem hogy jellemzettek legyenek. Jókainak szüksége volt debreceni tartózkodásának szemléletes elbeszéléséhez egy közismert, híres, jellegzetes debreceni utca nevére: hát kiválasztotta a nagy Péterfia-utcát, melyben költészetének képzelet teremtette alakjait is legszívesebben helyezi el; ott lakik az egymást boszszantó két szomszéd: Gubádi Márton és Csukási Orbán (*Két menyegző*), ott Kondor János hentesmester és leendő nászasszonya: Daczosné (*Mégsem lett belőle tekintetes asszony*), még Simonyi öbester is onnan járt diák korában a piaristák iskolájába, bizonyára azért, hogy jó hosszú utat tetethessen meg vele naponta Jókai s így a kálvinista diákokkal való verekedésre minél elhíhetőbb alkalmakat adhasson hősének (*A legvitézebb huszár*); az istentelen Rácz Jánosnak meg a kis Péterfia-utcában van a viskója (*Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?*). Az utca nevén kívül egy jóízú, tipikus alföldi családnév is kellett: hát minthogy *A debreceni lúnátikus* című, hamisítatlan debreceni levegőjű elbeszélésben már ott szerepel az egész magyar olvasóközönség ismerőseként Dudásné, a sajtáruló piaci kofa, a debreceni társadalom ez egyik legjellegzetesebb típusa: Jókai a maga 1849-iki házigazdáját Dudás uramnak nevezi ei s foglalkozásul mindjárt juttat is neki egy derék, jellegzetes alföldi iparágat: a szűr-szabóságot.

Jókai túltengő szerepű képzelete még a hozzá legközelebbi és legszemélyesebb vonatkozásban levő életmozzanatokot is így vonja be a költészet csillogó zománcával, rendszerint anélkül, hogy a képzeletnek ez a módosító beavatkozása a költő számára tudatossá válnék. Amennyit ez a körülmény levon Jókai írásműveinek tudományos értelemben vett megbízhatóságából, legalább ugyanannyival növeli azok érdekességét, midőn a költői lángelme titkos teremtmény munkájának olyan jellemző példáit hozza létre, amelyek a világirodalomban is ritkítják párjukat. A Jókai emléke iránti kötelező kegyeletet mindenesetre balul értelmeznék azok, akik

a Jókai filológiai értelemben vett megbízhatóságát féltve, nem akarnák megengedni, hogy Jókai írásainak a tapasztalati adatokkal szemben mutatkozó gyakori ellenmondásaira felhivassék az olvasók figyelme. Ez a tilalom Jókai költői jellemvonásai közül épen a leglényegesebbnek a megismerését tenné fogyatékkossá vagy épen lehetetlenné. Midőn Jókai képzeletének öntudatlan alakító tevékenységét vesszük példák útján vizsgálat alá: ezzel nemhogy csökkenne az ő költészetének értéke, hanem a maga sajátos szépségében még jobban kidomborodik.

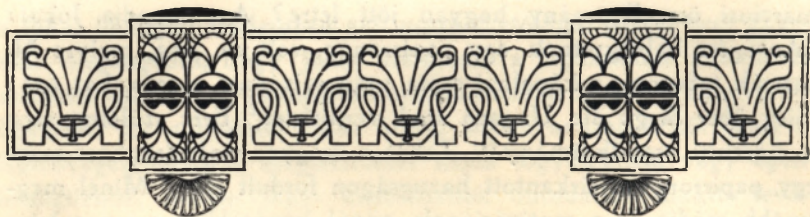
A képzeletnek ez a túltengő szerepe a *politikai* események megítélése terén is feltűnő módon jellemzi Jókait. Egy-két példa elég lesz annak igazolására, hogy a politikai okok keresése s az események csoportosítása közben mily könnyen átsodródik Jókai a művészi alkotásmód útjára s történetírói igényű feljegyzéseiben is mily nagy szerepet juttat az adomaszerűségnek, a hatásos véletlennek, a meglepő fordulatoknak, a csattanós kifejeletnek. Mikor pl. felmerül az a kérdés, hogy Nyáry Pál miniszter miért épen Jókaira, egy kiskorúságig fiatal, rajongó hajlamairól ismert újságírócskára bízta a *Közlöny* lapvezérségét, holott épen az illető hirlap mérsékeltebb irányba terelése volt a célja: Jókai nem tér ki a felelet elől, rögtön kész van a nem épen kielégítő, de csattanós és hatásos magyarázattal. Maga teszi fel a kérdést Nyáryhoz: „Mivel érdemeltem meg e nagy bizalmat?” Nyáry így válaszol: „Megmondom. Egy mondásoddal. Mikor a Léderer-féle macskazene alkalmával a megyeház termében gyűlést tartott a polgárság, mindenki tüzet okádott, vért követelt, te azt mondtad: meghalni a hazáért könnyű elhatározás, de élni a hazáért nehéz! Ekkor szerettelek meg...”¹ Az április 14-iki államcsínyt úgy tünteti fel Jókai, mint Kossuthék bosszúját amiatti haragjukban, hogy Nyáryék a Jókai lapja segítségével letiporták Madarász Lászlót s szegyenbe hozták a radikális pártot. „Ez volt a revanche a békepárt diadalaért Madarász felett. Hej, Zichy Ödön! de rettentő bosszút álltál a te halálodért! Ha a te gyémántjaid nem lettek volna!”² ... Van ugyan egy másik — közkeletűbb — magyarázata is a trónfosztó kiáltvány létrejöttének Jókainál is: hogy t. i. ez csak válasz volt az osztrák császár „márciusi összalkotmány”-ára. De hát a

¹ *Az én életem regénye* 32 l. — ² *Az én életem regénye* 87. l. Ez a magyarázat már csak azért sem fogadható el, mert a képviselőházi számoltató bizottmány a Madarász Lászlóra nézve oly megbélyegző jelentést április 20-án terjesztette elő a képviselőház ülésén.

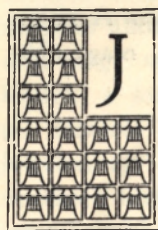
márciusi összalkotmány hogyan jött létre? Azt mondja Jókai: „Az egész balvégzetnek egy papírrongy volt az oka, melyre N. osztrák tábornok a kápolnai csata után rajzónnal e szavakat írta: „Sieg über Sieg: die Ungarn sind vernichtet.“ Erre született meg a márciusi összalkotmány.”¹ Tehát a magyar szabadságharc sorsa egy papírrongyra firkantott hazugságon fordult meg! Minél meglepőbb módja ez a motivációnak, annál kapósabb a vérmes képzelet számára, mely az értelmi meggyőződést is hatalmában tartja. Megható az a naiv jóhiszeműség, mellyel Jókai a maga régi élményeinek igaz voltát erősítgeti s hitelességükért kezeskedik: „ma is úgy emlékszem [a Kossuthal való beszélgetés] minden szavára, minden mozzanatára, mintha tegnap történt volna“; „hogya széttepett és összerakott irat tartalmát Pázmándy így közölte velem: arra a lelkemet teszem föl.“² . . . Jókai igaza kétségtelen. A költői igazság mellett lehet másfajta igazság is, de erősebb, magasabbrendű és boldogított igazság nincsen nála.

¹ *Forradalom alatt írt művek* 137. lap, jegyzet. — ² *Az én életem regénye* 33., 275. l.

II.

ókaira nem kevés kár háramlott abból, hogy a politika és a költészet között nem tudott és nem akart határvonalat ismerni. De ami az egyik oldalon baj volt, abból a másik oldalon értékes gyümölcsök termettek. Jókai költészetének egyik legsajátosabb művészi jellemvonását s történeti szempontból egyik legnagyobb érdemét épen az a vakmerő, de bámulatos sikerű módszer adja meg, amely a politikai eszmék és események nyersanyagát a művészi látásmód hatalmával újrateremti, költői célok szolgálatába állítja. Már 1848–49-iki újságírói működése együtt mutatja Jókai egyéniségének ezt a kettős oldalát: a

pathétikus vezércikkek mellett a budapesti *Életképek*ben is, a debreceni *Esti Lapok*ban is ott van a „Charivari” rovat, csipős élcek tárháza, s tagadhatatlanul sokkal inkább otthon érzi magát Jókai tehetsége itt, mint amott. Amott a politika háborgó hullámai ragadják a költőt hol ide, hol oda; emitt a költő az úr, aki a szennyos politikai hullámok kavargását a humor magas szírtjéről szemléli. A *politikus* többszöri nézetváltoztatása ingatagságként hat ránk, de mikor a szatirikus vagy humorista *költő* mutatja be egymás után a „radikális miatyánk”-ot, „republikánus hiszekegy”-et, „pecsovecs hiszekegy”-et, „táblabíró hiszekegy”-et, „muzsika tizparancsolat”-ot stb. (*Életképek*): az ilyesmi már hatásos bizonyossága annak, hogy a költői szemléletmód a politikai nézetek és pártok fölé tud emelkedni s művészi maradandóságú torzképeket rajzolni. Debreceni szerepléséről is ugyanazt a mérleget állíthatjuk fel. Ami a *Közlöny* és az *Esti Lapok* komoly hangú Jókai-cikkeit illeti, nem lehet pontosan tudni, mennyi rész illeti

meg belőlük a cikkirót s mennyi azokat a politikusokat, akik irányítólag hatottak politikai tájékozódására. Nem ezek a cikkek mutatják igazán Jókai *eredeti* tehetségét, hanem itt is azok a humoreszkek, paródiák, szatírák, melyek politikailag lehetnek bármilyen tévesek vagy elfogultak, de művészi becsük ettől független s hatásuk ma is érvényesül. Ilyen pl. a *Közlönyben* az a cikk, amely az örök béke és a kommunizmus eszméjét paródiálja ki, tobzódva a végletes torzképekben és a képtelenségig vitt következtetésben. Ugyanígy az *Esti Lapok* hol humoros, hol gúnyos közleményei a „flamingó miatyánk”-tól a Táncsicsot, a Madarász-testvéreket s másokat csúfoló cikkekig.

De ezek elvégre csak apró szilánkok és forgácsok Jókai humorista tehetségének költői műhelyéből. Igaz, hogy a maguk apróságában és hevenyészettségében is jellemzők az alkotómesterre; első pillantásra is látjuk rajtuk, hogy ugyanabból az anyagból való, melyekből későbbi, terjedelmesebb munkáit faragta ki írónk. Az első nagyobbszabású dolgozat, az első igazi kísérlet a napi politika vad nyerseségű anyagának a költői ihlet táplálékául való felhasználására különösen is érdekel most bennünket, mert Jókainak ez a bizonyos tekintetben egyedül álló munkája Debrecennel van szoros vonatkozásban; témája mindenestől itt gyökerezik, sőt Jókai feljegyzése szerint készülni is „a forradalom alatt”, tehát valószínűleg Debrecenben készült (az elő- és utószó kivételével), bár megjelenni csak 1850-ben tudott, a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapokban*.

A *gyémántos miniszter* című novelláról van szó. A szerző ezt az alcímet adta neki: „Vázlat a forradalomból”. Ez a meghatározás még nem tenné egyedülállóvá ezt az elbeszélést Jókai művei közt, hiszen a szabadságharc bukása után rögtön, mikor a művészi tárgyilagossághoz szükséges lélektani feltételek úgyszólván teljesen hiányoztak, Jókai egyre-másra írt és adott közre „vázlatokat”, hirtelen készült novellákat, melyeknek egész szervezete a forradalmi emlékezés lázrohamaiban vonaglik: a *Szenttamási György* (későbbi címe: *A vérontás angyla*), *A szökevény*, a *Csatáképek* c. gyűjtemény darabjai voltaképpen mind ilyenek; a „határvonalt” politika és költészet között csakugyan nehéz bennük felfedezni. De ez a mindegyikben uralkodó politikai célzatosság nem egyéb, mint a szabadságharc rajongó magasztalása és a győztes zsarnok elleni fojtott, de annál szenvedélyesebb gyűlölet. A magyar nemzet élethalál-harcából csak a dicső, nemes, lélekemelő moz-

zanatok szerepelnek itt, hogy megrikassák, de meg is vigasztalják és büszkévé tegyék a gyászoló kortársakat.

A *Gyémántos miniszter* nem ilyen, vagy legalább nem egészen ilyen. Ennek a novellának a tárgya még annyira sem tudott lehiggadni, mint a *Csalaképeké* s ez a körülmény csakugyan arra enged következtetni, hogy ez a téma még a szabadságharc alatt fogant meg ironik képzeletében, olyankor, mikor a politikai izgalmak minduntalan megremegtették a művész mintázó kezét. A szabadságharc névtelen hősei, a honvédő közkatonák itt is megkapják a koszorút Jókaitól, de ez a nekik szóló lelkes elismerés csak elenyészően kis részlete a novellának, 44 lap közül alig 6 lapnyi hely jut számára. Az elbeszélés nyolctizedrésze ellenben a szabadságharc szégyenletes mozzanatait teregeti eléink olyan bőségben, olyan keserű, olyan végletes torzítással, hogy ez az epeömlés igazán párja nélküli jelenség Jókai költészetében, különösen a szabadságharc hírnevére vonatkozólag. Igazi kuriózzummá teszi az a sajátságos átmeneti jelleg, mely a politikai gúnyiratnak satirikus novellává való fejlődése közben félúton maradt. Hogy ez a novella valósággal az *Esti Lapok* c. politikai napilap keretéből lépett ki, azt meggyőzően bizonyítja a mű cselekvényének csaknem mindenik motivuma; némelyik szinte változatlanul került át az *Esti Lapok* hasábjairól. A rendőrmíniszter éjszakánként kártyabarlanggá teszi hivatalos helyiségét, viszont az újságba mérges hangú cikkeket ír azokról a hitvány, könnyelmű emberekről, akik a haza szomorú helyzetében nem átalják kártyázással tölteni az éjszakákat, — ez a részlet, mint a „Charivari“-rovat egyik adomája már megjelent az *Esti Lapok* ápr. 13-iki számában e cím alatt: „A miniszter úrnak dolga van“, egészen azonos módon elmondva, ugyanazzal a végső csattanóval... A novella egyik szereplője a gaz pecsétőr, aki kétféle címen is fel akarja venni fizetését, de kudarcot vall, — ez az adoma is az *Esti Lapok* csipős élcei közül került át az elbeszélésbe¹... A Debrecenbe el nem jött képviselőkre, aztán a „flamingók“-ra vonatkozó részletek stb. ugyan-

¹ 1849 március 17. A *Gyémántos miniszter*ben a pecsétőr alias jellemű felesége is szerepel. Az *én életem regényében* (71. 1.) meg is nevezi Jókai a pecsétőrt: Mérei Mór. Ennek az embernek a feleségéről e megbélyegző sorok olvashatók Horváth Mihály *Magyarország függelenségi harcának története* (Genf 1865.) II. k. 387. lapjának jegyzetében: A gyémánt-per bűnősei közé tartozott „különösen Mérei Mór, kinek nejénél utóbb a Párizsban levő menekültek több olyféle ékszer láttak, melyet ha nem teljes bizonyossággal, de nagy valószínűséggel a Zichy Ödön-féle hagyatékából származtattak“.

onnan... Az a hálás elismerés, mellyel az *Esti Lapok* több ízben adózott Debrecen „páratlan józanságú“ népének, a *Gyémántos miniszterben* mint a szatíra egyik eszköze, fonák alakban szintén felhangzik; a pecsétör így szól a miniszterhez, miközben cinikus hangon beszélgetnek bűnös üzelmeikről: „Csak az a baj, hogy Debrecenben vagyunk“; a miniszter így válaszol: „Az bizonyos, hogy nagy baj. Ez a nép oly flegmatikus, oly rettenetes józan, hogy épen semmi kravalt sem lehetne vele indítani. De jussunk csak vissza Pestre!“

A novella egész cselekvénye fölött ott terjeng a leggyalázatosabb korrupció nehéz, fojtó köde. Sötétebb képet már nem lehetne festeni a szabadságharc debreceni korszakának kormányrendszeréről. „...Meg lehete tudni, hogy mikor lesz a csata. Aznap rendesen teli volt aranyos tiszturakkal a város, kik jól megőrzék a haza számára becses életüket, míg a honvéd olcsó életével adózott a sikon. Ah! az mennyei élet volt. Az ember kilenc óráig igen-igen nyugodtan aludt. Az ember, ha hadi futár volt vagy miniszterialis hivatalnok, tartott igen csinos társalkodónöket, kik a státus költségén utaztak vele mindenüvé. Tíz órakor elment az ember a kollégiumba, ott hallott iszonyú szép dikciókat, ordíthatott a montagnardoknak, amennyit tetszett, lepisszeghetette, leröföghette az aggodalmaikat kifejezni merész táblalabirákat és kokettírozhatott a város szépeivel... Délután leülhetett az ember kártyázni, elveszthette az utolsó garasát, másnap elküldette magát futárnak és harmadnap ismét úr volt...“ stb., stb.¹ Csak egy percre tud szebb látványon megpihenni a szemünk: a honvédcsapatok hősiességén. Az egyik lap (287. l.) rövid beszámoló soraiból nőtt ki nemsokára a *Csataképek*; a *Gyémántos miniszter* említett lapjának szinte mindegyik pár sornyi bekezdése egy-egy új novellává fejlődött s érdekes ráismernünk: ebből a pár sorból lett az *Érc leány*, abból a *Két menyasszony* stb.

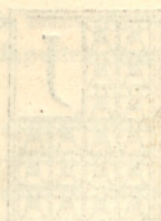
Íme Jókai egyik legsajátságosabb, szinte egészen kivételes novellája, melyről alig szokott szó esni valamikor. Rendkívül jellemző adat ez a novella arra vonatkozólag, mily elmérgesedetté vált az ellentét a debreceni parlament radikális és konzervatívabb világnézetű tagjai között s mily torz az a kép, mely az egyik párt szemében tükröződik a másikról. Jókai galambepéje soha máskor

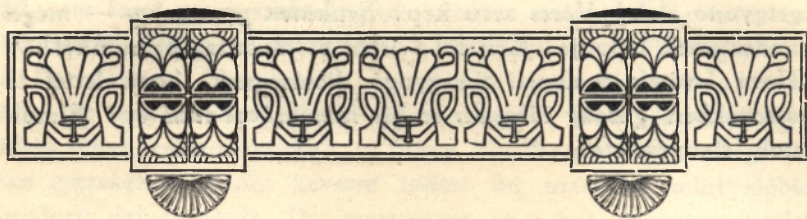
¹ A debreceni korszaknak ugyanezek a visszaélései vannak érintve Jókai *A szegénység útja* c. nagyobb elbeszélésében. Lásd a *Föld felett és víz alatt* c. kötet 272. lapját.

fel nem forrt így a szabadságharc visszás mozzanataira való emlékeztéstől. Pesten — mondhatni — behúnyt szemmel magasztalta a forradalmat, Debrecenben megtanulta realisabb módon szemlélni az eseményeket, de a „gyémánt-per“ kínos izgalmai egy ideig olyan erősen hatottak rá, hogy írásaiban a reális, elfogulatlan igazsághoz ép oly kevéssé tudott hű maradni, mint előbbi áradozó rajongásával. De szerencsére ez a két ellentétes véglet csakhamar kibékült egymással Jókai lelkében és nemes összhanggá érlelődött. Ezentúl Jókai nem eszmei elvontságában dicsőítette a szabadságharcot mint forradalmat, hanem a magyar nemzet hazaszeretetének és hősiességének világgraszoló bizonyágtételét látta benne s átérezte, mily erkölcsi erőforrást jelent ez majd a magyarságra a megpróbáltatás szomorú éveiben. Nem is buzog fel egyetlenegy írónk költészetének talaján sem ez az erkölcsi erőforrás olyan gazdagon és olyan állandóan, mint Jókai regényeiben.

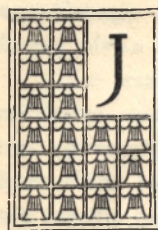
De esztétikai tekintetben is érdekes példája a *Gyémántos miniszter* annak az erjedő, átmeneti állapotnak, amelyben Jókai írói egyénisége a szabadságharc vége felé lehetett. A szabadságharc előtti Jókai diákos nagymondásai, groteszk túlzásai, végleteken torzító paródisztikus szólásai, melyeken még megérik az iskolai olvasmányokkal való kapcsolat: mindez a *Gyémántos miniszter*-ben is jellegzetes módon megvan. Mily diákos naivságú alkalmazása az eposzi hasonlat travesztiajának pl. ez: „Aki látott már békességesen mulató társaságot, melynek közepébe hirtelen egy százötven fontos bomba esik be a stukaturon keresztül, annak lehet fogalma a következő jelenetről, senkinek másnak nem. A miniszter beletekinte a fiókjába s azzal felordita oly hangon, mintha harminc cserépkorsót csaptak volna egyszerre a falhoz“; ez a Homeros Iliászából átöltöztetett hasonlat más változatban is előfordul: a „generális“-nak is „oly dörgéssé vált irtózatosszá, mintha tizezer ember beszélt volna egy gégeből...“ A novella a maga egészében ennek a szertelen túlzásokban tobzódó, pályakezdő Jókainak a modorára vall. De az elő- és utószó, mint későbbi foglalat, már a szabadságharc utáni Jókait mutatja. A szabadságharc utáni esztendő egyik legszembeesőbb vonása Jókai költészetén: az ossziánizmus hatása. Akár közvetlenül Ossian műveiből, akár a rengeteg sok utánzó közvetítésével, könnyen hozzáférközt Jókai szívéhez a bús kelta bárd hangulata s már csak maga ez a lírikus bánatú elő- és utóhang is a többi „csatakép“ közé iktatja a *Gyémántos miniszter*-t. „Magyar forradalom! Te

egetgyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke, — mégis
mindenkinek halottja! Kelj föl a sírből és mulattas bennünket!...“
„Hová levétek ti napjai a ragyogó dicsőségnek, hová lettél te
hőstettekben gazdag időszak, te hír mámorával ittas év? Elmul-
tatok, elenyésztek...”

III.

ókai debreceni élete voltaképen mindössze arra a 15—16 hetű időre terjed, amely 1849 január elsejétől április 25-ig telt el. Amily keserves volt a menekülés útja Debrecen felé, olyan fellengző, büszke reményekkel hagyta el ezt az alföldi nagy magyar várost. Bizonyára nem gondolta — el sem hitte volna —, hogy másik négy hónap múlva még kétség-

beejtőbb körülmények között kell majd menekülnie a hortobágyi lakatlan pusztaság felé s onnan is tovább — Arad felől . . . Oly sok dicső győzelem után mégis csak bukás lett a vége a magyar nemzet önvédelmi harcának s e nagy összeomlás egy időre maga alá temette Jókai szépen indult közszereplésének minden reménységét. De a legsötétebb reménytelenség közepette is megmaradtak s vigasztaló fényt árasztottak a közelmúlt nagyszerű emlékei. Jókainak is volt két ilyen lélekhevítő személyes emléke, két életveszélyes kockázatú küzdelem megharcolásának diadalmas tudata. Az egyik emlék Pesthez fűződött, a másik Debrecenhez; amaz az 1848 március 15-iki vakmerő forradalmi tüntetésre vonatkozott, emez a forradalom szélsőséges rajongói és kalandorai ellen vívott halálos komolyságú párbajra. Jogosan érezte Jókai, hogy ezzel a két cselekedetével belekapcsolódott a nemzet történetébe, s érthető, hogy ez a személyes vonatkozás is elősegítette annak a kivételes érdeklődésnek és vonzalomnak a meggyökerezését, mely Jókai szívét Budapest és Debrecen iránt egész életén át eltöltötte. A kettő között természetesen Budapest az első, ez áll lelkéhez legközelebb; már nem is szeretet az, amit Jókai Budapest iránt érez, hanem szenvedélyes, rajongó szerelem; Buda-Pest reformkori fejlődését

igazi fővárossá lételeig s kulturális jelentőségét szinte eposzi arányokra eszményíti (*Kárpáthy Zoltán, Eppure si muove.*)

De Debrecen is mindig ott volt érdeklődésének középpontjában. Az ország fővárosával csak egy másik város vetekedhetik Jókaira nézve érdekesség és jelentőség dolgában: a magyar faj legjellegzetesebb városa. A Jókai félig politikai, félig költői tényezőkre épült történetfilozófiája úgy érzi, hogy a magyar nemzet európai fennmaradásának feltételei közé Budapest mellett Debrecen is odatartozik, kivált ha jelképi értelmezést adunk e két városnévnek. Ahogy a Habsburgok alatti magyar királyság mellett századokon át szükség volt önálló erdélyi fejedelemségre, olyanforma kettős gyújtópontját láthatjuk a magyar faj küldetészerű történelmi pályakörének az említett két városban. Az 1848—49-iki szabadságharc válságos fordulatai a Jókai szemelättára bizonyították be, milyen jó menedékhelye lehet Debrecen a Budapestről száműzött magyar állami önállóságnak.

Ha pedig Jókai egyéniségének leguralkodóbb, legjelentősebb oldalát: költői tehetségének sajátos természetét nézzük, ebből a szempontból még nagyobb fontosságra emelkedik Debrecen városa. Nincs semmiféle hely a világon, amely Jókai telivérű romantikus képzeletét olyan állandó ígézet alatt tudná tartani, mint Debrecen. Törvényszerű nyilvánulása ez Jókai költői egyéniségének. Mert Jókai ösztönös művészi programja lényegileg mindig ez volt: a valóságot a kivételességgel, az igazat a meglepővel, a tapasztalatot az exotikummal minél elhitehetőbb módon olvasztani össze. Ez a forrongó költői egyéniség a szabadságharc lángözönében tisztult meg salakjától s nyerte végleges kialakulását. A magyar történelemnek ez a világraszóló kivételessége egyrészt megerősítette Jókai veleszületett vonzalmát az élet minden olyan jelensége iránt, ami rendkívüli; de másrészt arra is megtanította, hogy ilyen rendkívüli, nagyszerű, csodás témákat itthon is találhat, sőt az érdekességnek egyik pótolhatatlan nemét épen az itthoniség szempontja, a faj, a nemzet, a haza fogalma adja meg. A költői program tehát lényegében ugyanolyan összetételű maradt a szabadságharc után is, csak a valósági, tapasztalati, hazai alkotórész javára történt benne eltolódás. A Nepean-sziget-féle földrajzi különlegességek mindvégig ott szerepelnek Jókai költészetének tárgyai között, de a szabadságharc után évtizedeken keresztül majdnem mindig hazai vonatkozás és hazafiúi célzat lappang a távolról vett tárgy hátterében; s ha ez a rejtett kapcsolat hiányzik, az exotikum-hajhászó

képzelet rendszerint nem is tudja olyan igazi sikerrel megvalósítani programját, mint mikor e program egymással ellentétesnek látszó mindkét elemét itthon leli meg.

Az állandóan Budapesten élő, romantikus izlésű Jókai tehát szívesen megy máshova témaért, olyan helyekre, amelyek hazai területek ugyan s ennél fogva a költő tapasztalatilag is jól ismeri azokat, de amelyek általán véve is, különösen pedig a fővárosi emberre nézve, egy vagy több tekintetben különlegesség számba mennek, exotikumnak mondhatók... Bármily sokoldalú a Jókai érdeklődése és fogékonysága, mégis könnyen észrevehető, hogy költői kirándulóhelyei között melyik három a legkedvesebb reá nézve. Ez a három hely: Komárom, Debrecen, Erdély. Közülök persze Komáromot ismeri legjobban, a gyermek- és ifjúkori emlékek egész raját használhatja fel bármelyik pillanatban a költői program egyik követelményének kielégítésében: a színmagyar életnek szemléletes, sokszor egyenesen realisztikus ábrázolásában. De a másik követelménynek, az exotikus jellegnek nem felelt meg eléggé Komárom, ez a Bécs és Budapest között fekvő, nagy forgalmú kereskedelmi hajoállomás. Viszont Erdély, ez az égbenyúló bércek közé zárt, vadregényes országrész maga a megtestesült földrajzi és történelmi különlegesség, de — sajnos — a hamisítatlan, érintetlen, tösgyökeres magyar faj kizárólagos otthonául nem szerepelhetett.

Ellenben Debrecen — a Jókai idejében is még — nemcsak a fajmagyarság legjellegzetesebb székhelye volt, hanem különösen a Hortobágy révén, de történeti okoknál fogva is a legexotikusabb különlegességek egyike. Négy hónapi debreceni tartózkodása alatt (1849-ben) volt ideje jól megismerni és megkedvelni a debreceni embernek az életmódját és jellemét; rengeteg sok benyomás rakta tározódott el a lelkében s ezek igen gyakran látták el költői ihletét tárgyi adalékokkal. Később aztán csak rövid ideig tartó látogatásra szokott le-lerándulni Debrecenbe s ilyenkor tervszerű megfigyelés volt rendesen a célja, Debrecen életének egyik-másik mozzanatára vonatkozólag.

Debreceni tárgyú első munkáját, a *Gyémántos minisztert* valószínűleg még 1849-ben, legkésőbb 1850 elején írta. Ettől fogva élete végéig állandó érdeklődéssel viseltetett minden iránt, ami vonatkozásban volt Debrecenre. Sűrűn szerepelteti munkáiban e nagy magyar várost, ennek jelenét és múltját; halála előtt pár esztendővel írt egy minden ízében debreceni tárgyú, nagyszabású

regényt.¹ Hogy a debreceni téma első sorban mindig exotikus jellegével fogja meg Jókai képzeletét, azt érdekesen mutatja az a tény, hogy magára a városra vonatkozó cselekvényei kivétel nélkül a múltban játszódnak le, innenső időbeli határuk az 1848—49-iki szabadságharc. Csak hortobágyi környezetben szerepeltet későbbi vagy éppen egykorú eseményeket és embereket. A magyarázat nyilvánvaló: a múlt század második felében Debrecen, Budapest után Szeged mellett az ország legnagyobb városa, nem maradhatott tovább exotikus elszigeteltségben; vasút, köút, távíró stb. mindinkább belekapcsolta a nyugati civilizáció körforgalmába; de a Hortobágy a század végéig kikerülte ezt a sorsot, megmaradt lakatlan őpusztának, melyen vezető nélkül elindulni nem tanácsos. Jókai tehát a romantikus ízlés jól ismert kettős útját követi: térben és időben minél messzebb távozni a mindennapi tapasztalat megszokott, unalmas, kicsinyes világától. A Hortobágy a térbeli, földrajzi különlegességnek elsőrendű példája, majdnem annyira ismeretlen, mintha Ázsia belsejében volna; a városnak meg a múltja van tele érdekesebbnél-érdekesebb példákkal arra nézve, mily kivételes helyzetet és hivatást juttatott a végzet Debrecen városának. Jókai debreceni vonatkozású művei valóban egytől-egyig a furcsa különlegességek zsúfolt múzeumai. De nem holmi megkövesedett, holt leletekből áll ki ez a gazdag gyűjtemény; csupa elevenesség ott minden, az adomái világnézet napsugaras, üde levegője életben tartja valamennyit időtlen-időig.

Az a tárgykör, amelyből Jókai a Debrecen város múltjára vonatkozó költői témáit meríti, két csoportra különül, noha a két tárgyi csoport között szoros kapcsolat van. A tárgykör egyik részét Debrecen régi társadalmi élete képezi a maga különleges tör-

¹ Jókai debreceni vonatkozású kisebb-nagyobb műveinek jegyzéke időrendben: *A gyémántos miniszter* (1850), *A struccmadár* (1857), *Hogyan lett Dull Mihály uramhól Rácz János?* (1857), *A gyűjtogató* (1860), *A debreceni kastély* (1861), *Érdemrendek kiosztása Debrecenben* (1861), *Prológ a debreceni színház megnyitására* (1865), *Két menyegző* (1865), *Mégsem lett belőle tekintetes asszony* (1867), *Mennyei parittyakövek*, *A magyar Faust* (1871), *Eppur si muove* (1871), *A debreceni lúnátikus* (1875), *Kis királyok* (1885), *A Hortobágy* (1889), *Sárga rózsá* (1892), *Fráter György* (1892), *Eget vívó asszonyszöv* (1900), *A harmadik ünnepnap*. Debreceni vonatkozású kisebb részletek akadnak még másutt is; ilyenek: *Egy hujdosó naplója* (1851), *A legvitéhez huszár* (1856), *A szegénység útja* (1874), *A miskolci szűz* stb. Az *Oszták magyar monarchia* irásban és képen c. gyűjteményben Magyarország II. kötetében a Debrecenről szóló részt Jókai írta.

ténelmi adottságában: védtelen külső helyzetével s belső életének nagyszerű bölcsességével, mely többet ért minden külső erősítés-nél, az önkormányzatnak azzal a csodálatraméltó kiépítettségével, mely a világi és vallási hatalom egységének tökéletes megvalósí-tása által a theokratikus köztársaság államszervezetének olyan mesteri példáját adta évszázadokon át, hogy Kálvin János Genjét juttatja eszünkbe. A modern ember, még ha kálvinista is, ennek a teljes végrehajtói hatalommal rendelkező, szigorú régi egyházi uralomnak sok nagy előnye mellett kénytelen észrevenni a vesze-delmes kinövéseit is. Jókai is észreveszi s az *Eget élő asszony* szí- c. regényének cselekvényét főként épen ezekre alapozza, de azért lehetetlen itt is, másutt is nem látni, nem érezni, hogy Jókai Deb-recen iránti nagy szeretetének egyik forrása: a kálvinista ember büszkesége, mely gyönyörködve szemléli a magyarországi reformáció legjellegzetesebb székhelyének XVI—XVIII. századi virágkorát.

A Debrecen múltját ábrázoló tárgykör másik csoportja volta- képen nem mellé-, hanem alárendeltségi viszonyban van az előbbi- vel, csak egy részlete emennek, de az író egyéni hajlama oly nagy teret juttat neki s olyan jelentőséggel ruhazza fel, hogy a két témakört egyenlő rangúnak kell mondanunk. Ez a máso- dik tárgyi csoport: a debreceni református kollégium élete és kulturális szerepe. Ez a kollégium az egyház gyermeke, szeme- fénye, de századokon át a városé is volt, amely a kollégium hat- hatós anyagi és erkölcsi támogatásával is bizonyoságot tett az egy- házi és világi kormányzat testvéries egységéről.

Debrecen történelmi szerepét csakugyan attól az időtől szá- míthatjuk, amikor a reformációnak kaput nyitott s rövid idő alatt a város egész életét a megújított keresztyén hit elveire ala- pozta. Hogyan történhetett ez? hogyan mehetett végbe oly hirtel- len ez az átalakulás? ...Nem csoda, ha Jókai képzeletét izgatja ez a kérdés. A feleletet, kimerítő részletességgel és végleges hite- lességgel, maig sem adta meg rá a tudomány. De Jókai képzele- tének nincs is erre szüksége. Csak egy-két szórványos adat kell neki s ha ezek között a gyér adatok között esetleg nagy hiányok, nagy hézagok vannak, nem baj, az alkotásvágytól égő képzelet annál szabadabban töltheti ki a maga tervei szerint a hézagokat, pótolhatja a hiányokat s nem kell félnie munkája közben olyan reális adatoktól, melyek a művészi tervezet kerekességét, hatáso- ságát rontanák.

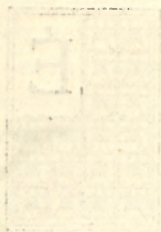
Jókai szorgalmasan olvasgatta Szücs István *Debrecen város történelme* (1870—71.) című háromkötetes művét s egészen ennek a munkának (I. köt. 101—103. l.) a nyomán beszéli el azt az adomaszerű, bár valósággal megtörtént esetet, hogy az álnok Laszky (Jókainál: Laszkó) Jeromos a Zápolyától hűbér-birtokként kapott Debrecen városát milyen ravasz módon zsarolta meg nyolcezer aranyforint erejéig, rögtön ezután átpártolva Ferdinánd királyhoz.¹ De a Laszky után következett debreceni földesúrra, Török Bálintra vonatkozólag már nem talált Szücs István művében ilyen készen kínálkozó csattanós történetkét, hát függetlenítette magát forrásától s Török Bálint nagy jelentőségű debreceni szerepléséről épen nem hiteles, de művészi hatás szempontjából kiválóan sikerült, adomaszerű magyarázatot ad. A történelmi nyomok szerint Török Bálint — feleségének, Pemflinger Katalinnak a hatása alatt — már Debrecenbe került (1536) előtt protestánsná lett s Debrecenbe az első híres prédikátort, Bálint papot is ő hozta magával. Jókai előadása szerint a katolikus Török Bálintot Zápolya épen azért küldi földesúrnak a debreceniek nyakára, hogy szedje ráncba ezt a nyakas népet, amely a kolostorban lakó barátokat elkergette a városból, mert őket is bűnösöknek tartotta a Laszky-féle csínyben. Jókai regényében már tíz évvel előbbi esemény kapcsán is találkoztunk Török Bálinttal, mikor t. i. a lutherizmus bűnével vádolt budai könyvtáros fölött ítélkezik, mint a világi és egyházi méltóságokból az esztergomi érsek által összehívott bírói testület tagja. Akkor még szeleburdi ifjú volt s felszólalásával megbotránkozást keltett, de már akkor is bebizonyította, hogy elhatározásaiban nem igen ismer más vezért, csak a maga természetes józanságú eszét s könnyen felfortyanó véré... Fegyveres erővel megérkezvén Debrecenbe, „a derék hadvezér, régibb csatatéri szokása szerint, saját szeme és füle észlelete után igyekezett megismerni az ellenséget. S ezen a nyomon járva, mindjárt a megérkezése után első dolga az volt, hogy az új hit követőinek a gyülekezetét felkeresse“. Végighallgatta egy nagy-penteki és egy húsvéti istentiszteletüket s nem bírta kivonni magát a gyönyörű, magyar nyelvű zsoltárecskésnek s Bálint pap józan, világos, hazafias, szép magyar prédikációjának a hatása alól. A lelkében meginduló átalakulási folyamatot siettetette és teljessé tette a katolikus apát-plébános konoksága, aki a pogány

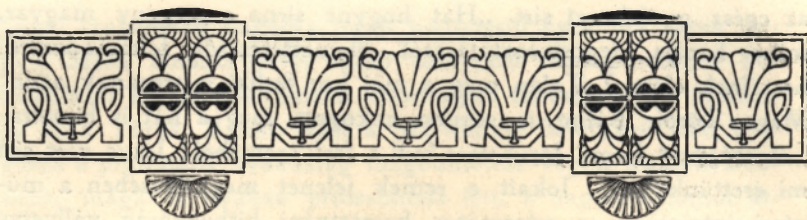
¹ Jókai: *Fráter György* II. k. 114—116. l.

törökkel szövetkező Zápolya iránti büntetésül évek óta zárva tartotta a Szent András nevét viselő debreceni főtemplomot, s Török Bálinttal szemben is vakhítú merevséget tanúsított. Így történt, hogy az a Török Bálint, akit a Martinuzzi befolyása alatt levő Zápolya a protestáns nyakasság megbüntetése végett küldött Debrecenbe, maga is nyakas protestánssá lett, a nagytemplomot átadta a református híveknek, azután pedig „levelet írt a királynak, tudatva vele, hogy Debrecenben a nagy vallási villongásnak bölcsen és okosan véget vetett...” Martinuzzi ezóta persze még jobban haragudott Török Bálintra, s ha világpolitikai okok miatt (Jókai a „schmalkaldi szövetség”-et említi) belenyugodott is a katolicizmus debreceni vereségébe, de a Török Bálint elleni bosszúterv érlelődni kezdett lelkében s öt év múlva le is sújtott reá.

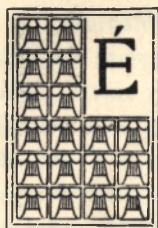
Látnivaló, hogy *Fráter György* című regényében Török Bálint debreceni szereplésére nézve Jókai nem a történeti igazsághoz ragaszkodik, kivált a részletekben. Az ő célja a lélektani igazság megsejtetése s el kell ismernünk, hogy nagy sikerrel szolgálja ezt a célt. Ha Török Bálint nem Debrecenben lett is kálvinistává, de megtérésének lelki folyamata olyan módon mehetett végbe, ahogy azt Jókai költői intuíciója élénk vetíti. A két református istentiszteletnek a leírása az illúziókeltés remeke; sokkal jobban fogalmat alkothatunk belőle, mint bármilyen tudományos fejtegetésből vagy vitáirából arra nézve, hogyan terjedhetett el a reformáció oly rövid idő alatt, épen a legjözanabb fajtájú tősgyökeres magyarság körében. Jókai azt az eszményi értelemben vett debreceni jellemet rajzolja meg Török Bálintban, amely mintegy arra volt teremtvé, hogy majdan termékeny talajává legyen a helvét hitvallás beléje hulló eszmemagvainak. Az ilyen lélek számára a vallásnak is fenségesen egyszerűnek s tüzes nemzeti érzésével könnyen összeegyeztethetőnek kell lenni. Gyönyörűek a katolikus egyház olaszos zenéjű zsolozsmái, mondja Jókai; „de a kálvinista zsoltár dallama egy riadó, egy harci ének, Clemens Marot francia ritmusaira, amely ostromolva tör fel az égbe, a bosszúálló, erős Jehovához kiáltva.” A Bálint pap húsvéti prédikációja pedig „bölcsen összeköté az Isten fiának feltámadásáról szóló hitágazatot a magyar nemzet feltámadásában vetett hittel: lelkére kötven a gyülekezetnek, hogy a világ minden népei között bizonyára legnagyobb ösztöne lehet a magyarnak abban, hogy Krisztus halála és feltámadása igaz voltában saját nemzetének kinhalála s dicső feltámadása példáját lássa és kövesse.” A prédikáción

az egész gyülekezet sirt. „Hát hogyné sírna a szegény magyar, mikor hazája megostoroztatásáról, eltemtetéséről, feltámadásáról beszélnek előtte? Talán még a mai kor férfiai is sírnának azon! Maga Török Bálint is sűrűn zokogott, még a fiát is biztatta: „ne szégyeld fiam! Jézus vére hull a férfi szeméből! Jézus vért sirt mi érettünk“ ... Jókait e remek jelenet megköltésében a művészi intuício és a református keresztyéni hitbuzgóság vállalva segítette.

IV.

s megkezdődik a kálvinistává lett Debrecen történetének az a két évszázadra (1536—1711) terjedő szakasza, mely annyira igézet alatt tartja Jókai képzeletét. Ha kisebb terjedelmű novellákhoz választ is témát ebből a korszakból, akkor is rendszerint lapokra terjedő bevezetésben magasztalja azt a hihetetlenül nehéz, de bámulatos bölcseséggel megjátszott szerepet, melyet

Magyarország szomorú helyzete évszázadokon át Debrecenre kényszerített. Ez a szerep persze ebbe a szóba foglalható össze: különlegesség. Már maga az a körülmény, hogy Debrecen a Tisza bal oldalán fekszik, valami exotikus háttérrel ad a Jókai szemében e város mögé egészen a XIX. évszázadig. „Tiszamenti élet“ című tanulmányában azt mondja Jókai: a Tisza jobb partját „erődök láncolata védte, a bal partot védte maga a Tisza az ő mocsaraival. Ezek a mocsarak voltak az erős menedéke a magyarságnak tatár és török pusztítás ellen s egyúttal ígéret földje a szabad vallásgyakorlatnak. Ide se lovas hadakkal, se ágyúkkal, se misszionáriusokkal nem lehetett behatolni. „Ill’ a berek, nádak, erek!“ ez volt a bölcs hadi taktika, ha túlnyomó ellenség jött...¹ Bizony, Debrecen városának is ez volt a taktikája, nem is lehetett más. Hiszen legkivált az teszi különlegessé Debrecen történetét, hogy ez a nagy kiterjedésű, népes és gazdag város hadászati tekintetben mindig teljesen védtelen volt. Árok vette körül, az abból kikerült töltésre tövis-sövény volt húzva s e kerítés mentén néhány nádfedélű vályogtorony, nem az ellenséges seregek elleni véde-

¹ Az osztrák-magyar monarchia tráshan és képhen. Magyarország II. kötete 41. l.

kezésre valók, csak rablók, tolvajok távoltartására. Pedig a legveszedelmesebb helyen feküdt, útjába esett minden ellenségnek. A nagyváradí török basa, a szatmári, székelyhidaí német katonaság, tatárok, labancok, kurucok, palatinális csapatok és az erdélyi fejedelmek katonái — mind megsarcolták minduntalan s annál keményebben, mert mindegyik haragudott, hogy nem csupán neki tartogatja a vagyonát. Ilyen rettenetes viszonyok közt valóságos csoda, hogy évszázadokon keresztül fenn tudott maradni, sőt területben, vagyonban, hírnévben, kulturális jelentőségben gyarapodni. A mindenfelől szüntelenül fenyegető veszedelmek ellen sehol egyebüttl nem kereshetett oltalmat, csak önmagában. A városnak nem volt külső erődítése, sem katonasága: másforma védelemről kellett gondoskodni. Ezt meg is lelta a maga különleges autonómiájában, az önkormányzati szervezet teljességében, mely valóságos „kis önálló státus“-t csinált Debrecenből, úgyhogy ez a város jogosan nevezhette és büszkén nevezte is magát „köztársaság“-nak, mert teljes hatalommal intézte a maga ügyeit a legnehezebb helyzetben is és maga viselte érte a felelősséget. A fegyveres mérkőzés politikája eleve kilátástalan volt reá nézve, ezért politikai alapelve ez lett: többet ésszel, mint erővel. Nem kötötte le magát a marakodó ellenfelek egyikéhez sem, illetőleg ha hivatalosan meg volt is szabva állami hovatartozósága, „a „haza“ azt jelentette náluk, hogy Debrecen“.¹ Ha lehetett, egymás ellen kijátszotta a törököt és németet, kurucot és labancot, ha pedig ez nem sikerült, akkor — bizony fizetett mindegyiknek, néha szinte inaszakadtáig, de másra ilyenkor sem szorult. Megtörtént az is — sajnos, elég gyakran —, hogy nemcsak kapzsiság, hanem vérszomj is tüzelte a Debrecenre támadó ellenséget, tehát a legnagyobb áldozatkészség sem menthette volna meg a lakosok életét; ilyenkor a város egész népe felkerekedett s abba a Tisza bal partján elterülő exotikus öspusztaságba és mocsárvidékbe menekült, melyről Jókai fentebb idézett sorai szóltak. A visszatérő lakosság akárhányszor nemcsak kifosztva, hanem részben leégve vagy összerombolva is találta hajlékait s ismét kezdhette előlről a mindennapi létért folytatott végeszakadatlan küzdelmet. És mindig sikerült összeszednie magát, sőt egyre elébb-elébb jutni. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a kis önálló státus belső rendjét szigorú törvények szabták meg s e törvények kérlelhetetlen érvényességére az előjáróság féltékenyen

¹ Dekameron II. k. 4. 1.

vigyázott, élén a főbíróval; olyan is volt a főbíró a debreceni res-publikában — mondja Jókai — mint egy római konzul a maga idejében s az érdemes belső tanács, miként hajdan a patres con-scripti. Élet és halál ura volt a debreceni tanács, a kis államot fejedelemsként kormányozta a főbíró; de ez a főbíró maga is százszor szembenézett a halállal, mikor városa nevében az igazság szószólója volt önző, kegyetlen ellenségeknél. „Csak így maradhatott meg Debrecen Debrecennek . . . Azért ne is csodálja senki, ha a debreceni népszellem maig is gyökerestül különbözik más városokétól; mert erre őket századok tanították.“

Érthető tehát, hogy Jókai képzelete nagyon elemében érzi magát, valahányszor debreceni témához nyúlhat. Egyszerre elégül ki ilyenkor exotikum-kedvelő hajlama fajszeretetével és nemzeti önérzetével. Sok furcsa adatot talál e viszontagságos időkre vonatkozólag Debrecen város egykorú jegyzőkönyveiben, de még több furcsaságot *kitalál* s nyugodtan felhasználja ezeket is költői elemekül a hiteles adatok között, mert hiszen épen a kivételességet, a furcsaságot érzi legjellemzőbbnek a régi Debrecenre, e hazai exotikumra nézve, mely egyetlen a maga nemében. Párját ritkítja az az elhíttető ügyesség, mellyel Jókai ezt a sok különleges és a művészi használhatóság szempontjából kockázatos motivumot kezelni tudja. Feladata és helyzete a debreceni főbíróét juttatja eszünkbe: Jókai költői koncepciói is rendszerint nincsenek jól körülbástyázva, inkább csak mutatós, de szilárdság nélküli néhány őrtorony vállalja a védelmet az ellenséges szándékú kritika lövegei ellen, de azért minden támadást túlél e merész alkotások legnagyobb része, valami nagyszerű ösztön és valóság iránti érzék vigyáz a Jókai-novellák cselekvényének épségére, úgy hogy többé-kevésbé nélkülözhetővé válik az a külső védelmi felkészültség, melyre sok író a legfőbb gondot fordítja. A siker titka itt is abban van, hogy Jókai a történeti adatok kerítésén belül saját jelenkori pompás megfigyeléseit érvényesíti, képzelete a forradalom idején Debrecenben szerzett sok érdekes tapasztalat alapján alkotja meg a múlt idők embereinek jellemét s ezen a módon meglepő élethűség illúzióját kelti eljárása.

Legfelölőbb példák idevonatkozólag azok az elbeszélései, melyekben a debreceni környezet különlegességét még egy másik exotikum is fokozza: a török faj szereplése. A török nemzet Európára nézve mindig kuriózum számba ment. Nekünk magyaroknak hol ellenségünk volt, hol szövetséges társunk, gyakran egyszerre mind a kettő . . . s ezt a furcsa viszonyt alaposan kiak-

názza Jókai humora. Az újabban előkerült történeti adatok, főként Takáts Sándor kutatásai ezen a téren is igazolják Jókai költői intuícóját, mely már a múlt század ötvenes éveiben ösztönszerűleg kitalálta, hogy a török hódoltság idején sem csupán zordon harcokból állott az élet s hogy a török és magyar faj kölcsönös érintkezésében épúgy érvényesültek a kedélyesség, trefa, önzés, ravaszság stb. örökemberi jellemvonásai, mint háború közben a hősiesség vagy a kegyetlenség. Ahogy Jókai a polgári élet aránylag békés viszonyai közt mutatja be ezt a török-magyar világot, efféle elbeszéléseiben a sohasem hiányzó adomái levegő a való élet fuvallatát is mindig megéreztetni velünk.

Négy olyan debreceni vonatkozású elbeszélése van Jókainak, melyben törökök is szerepelnek: *A struccmadár*, *Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?* *A mennyei parittyakövek*, *A debreceni kastély*.

A *Struccmadár* c. elbeszélés egyik legjellemzőbb példa Jókai költői képzeletének alkotómódjára. Megakad a szeme a következő jegyzőkönyvi mondaton: „A törökök struccmadarat hozának városunkba, mutogatás végeit, mely ugyanitt meg is halt”.¹ Erre az egyetlen „történeti” adatra támaszkodik az egész mű. ebből a parányi magból sarjad ki az egész cselekvény. Debrecenbe struccmadár kerül, ez a messzeföldről való, afrikai különlegesség (amely egyébként kánikula idején a hortobágyi pusztán talán nem is érezné magát nagyon idegenül) s Jókai képzelete rögtön megszövi a maga romantikus meséjét a furcsa madár és bánatos gazdája köré, aztán magyarázatot arra nézve is, mi okozta a strucc halálát. Mig a debreceni emberek a piactéren ámulattal nézik az afrikai csodaállatot és a szerencsétlen néger ex-szultánt: a felnőtt korú magyar olvasó azalatt inkább más látványosságban gyönyörködik: abban az élettől duzzadó csoportképben, melyet Jókai a debreceni piac jellegzetes közönségéről fest. E közönség legjellegzetesebb alakjai a kofák, ezek a „tenyeres-talpas delnők”, „kiknek testi terjedelme élő tanúbizonysága annak, hogy Debrecenben leghamarabb eltörölték a börtört”. A kofák közül is kimagaslik, a szó egyenes és átvitt értelmében egyaránt, Koppánné ifiasszony, kukorica-

¹ Így idézi Jókai. Helyreigazítja, illetőleg a jegyzőkönyv szövegét szó szerinti pontossággal idézi Oláh Gábor („Jókai és Debrecen”. Irodalomtört. Közlem. 1906. 142. l.): „Struccmadarat hozván az törökök városunkban látásnak okaért, ugyanitt városunkban meghölt”. Városi jkönyv 1673. dec. 9-ről. — V. ö. Szücs István i. m. (II. k.) 642. lap, jegyzet.

áruló kofa, aki életkorára nézve ötven-hatvan év közt van ugyan, de az „ifiaszony“ címből sohase vénül ki. Koppánné gyarapítani akarván amúgy sem közönséges tekintélyét a piaci kofák, talyigások és ácsorgó emberek előtt, néhány török szót kiabál a struccmadár felé, így próbálja még kíváncsiabbá tenni a mindent lenyeldeső, falánk madár számára azt a sajtدارابot, amelyet láncon függő, csillagos nyelvű bicskája hegyére tűzve, magasra emelt karral kínálgat neki. A strucc oly mohón kapott a sajthoz, hogy vele együtt a bicskát is beharapta. Koppánné, kitűnő debreceni gyártmányú bicskáját féltve, minden erejével kirántani igyekezett azt láncánál fogva az óriás madár szájából, ez azonban makacsul ellenkezett s a dulakodásnak az lett a vége, hogy a lánc elszakadt, Koppánné hanyatt vágódott az asztal tetejéről egy tojástartó kofa portékája közé, a drágaszép bicska pedig egy pillanat alatt eltűnt a strucc gyomrában — s másnapra megölte szegényt. A fogoly néger szultán számára a szabadságot jelentette a strucc halála, mégsem tudott neki örülni; úgy érezte, mintha testvérét vesztette volna el. . . . Azóta évszázadok zajlottak le, a török szultán már rég nem olyan nagy úr, hogy legyőzött uralkodókat küldjön szégyenútra Magyarországra, a világon talán minden megváltozott, de a debreceni piac jellegzetes alakjai még a Jókai idejében is mintha személyükben is ugyanazok volnának, mint kétszáz esztendővel azelőtt. Koppánnét a *Debreceni lúnátikus*ban Dudásnének hívják, de a kettő ugyanaz s 1849-ben a piacra naponként bevásárolni járó Jókai bizonyára sokszor megállt a sátra előtt az akkori Koppánnének vagy Dudásnének. Nagy igazság is van abban, hogy az alsóbb néposztály tagjainak élete, gondolkodásmódja, szórakozásai lényegileg azonosak maradnak nemzedékek hosszú során keresztül, Jókai tehát jogosan érvényesítette saját személyes megfigyeléseit egy régi tárgyú debreceni életkép megrajzolása alkalmával. A kép nagyon keveset kopott kétszáz év óta; mindössze az a néhány török szó kallódott el a debreceni kofák szókincséből.

Azok között a valósággal élt török főemberek között, akik szerepet játszottak a magyar történetben, van egy ismert nevű katona, akit Jókai feltűnően sokszor felléptet regényeiben és elbeszéléseiben: Kucsuk Mehmet váradi basa. A történetírók általában nem valami hízélgő véleményt mondanak róla, gonosz indulatú, kegyetlen embernek ítélik. Jókai eleinte, az *Erdély aranykora* és a *Török világ Magyarországon* c. regényekben, gáncs nélküli lovaggá eszményítette. Később a szaktudomány szigorú ítéleteit

olvasva, igazibb mivoltában is bemutatta Kucsuk basát, így beszélvén róla a *Mennyei parittyakövek* elején: „ez a hóbertos török...” De véglegesen tisztázott meggyőződés nem alakult ki reá vonatkozólag lelkeben, s a Dull Mihályról szóló novella Kucsuk basája már ismét rokonszenves ember, aki kedélyes jóakaratot tanúsít a magyarok iránt; mindössze az a hibája, hogy az aranypénzt nagyon szereti.

Jókai humorát egész kedvességében tükrözi a *Hogyan lett Dull Mihály uramból Rácz János?* című „debreceni krónika”. A nagyon is adomaszerű cselekvénynek némi történeti színezetet ad két név: a váradi basáé és a debreceni bíróé: Kucsuk Mehrnet és Balyik András. A basa tizenkét csauszt küldött Debrecenbe s ezek közül egy a Dull házánál kapott szállást. Mig a debreceni férfiak kint voltak a szőlőskertben szüretelni, azalatt a csausz szerelmi ostrommal zaklatta Dull Mihály szép feleségét. A derék és hű menyecske nem vesztette el a fejét, hanem hirtelen vizet öntött egy csomó oltatlan mészre, az így támadt gőzfelhőt füstnek gondolták a szüretelő férfiak s tűzvészt sejtve hazarohantak. A hazaérkező Dull Mihály a feleségét ölelgető csauszt csak úgy vaktában ököllel fejbe vágta, s szörnyen megijedt, mikor látta, hogy a fejbe-kollintás halálos volt. Sietett a bíróhoz s őszinte vallomást tett az akaratlan gyilkosságról. A bíró, Balyik András, nagyon kedvelte a derék, szelid Dull Mihályt, de azt is tudta, hogy a váradi basa kegyetlen büntetést követel a csausz gyilkosára. A nehéz helyzetben nem lehetett másként segíteni, csak furfanggal. A bíró maga elé vitetett egy Rácz János nevű rabot, aki elvetemedett gázságai miatt kinvallatás utáni kivégzésre volt elítélve. Azt mondta neki, hogy a kinzástól megszabadul, ha azt vallja magáról a kivégzés előtt, hogy Dull Mihály a neve és hogy ő ölte meg a török csauszt. Rácz János örömmel beleegyezett a bíró tervébe. Ekkor aztán a bíró alázatos levélben tudatta a váradi basával a csausz halálát s kérte, hogy küldjön valakit Debrecenbe, aki szemtanúja legyen a csausz gyilkosán végrehajtandó példás büntetésnek. A basa maga jött Debrecenbe, mert élt a gyanúperrel, hogy a megbízottját rászedné a debreceni előjáróság. Nagy tisztelettel fogadták s szemeláttára megkezdtek az ítélkező eljárást... Mikor két darabont elővezette a rémültében jární sem tudó Rácz Jánost, a basa roppantul elcsodálkozott. Hát ez volna az a Dull Mihály, aki egy ütéssel meg tudott ölni egy csauszt? Bíró uram közbeszólt: „Összehúzta a jámbort a félelem és magábaszállás.” S ezért a madárijesztő

pozáért nem akarta a menyecske a derék csauzt megcsókolni? „Nagyon virtuosos a jámbor“, magyaráza a bíró. Minthogy az al-Dull Mihály mindent magára vallott s a halálos ítéletben megnyugodott: végrehajtották rajta az ítéletet. A basa nagyon meg volt elégedve s továbbra is ott maradt a helyén, figyelve a főbenjáró többi bűnügy tárgyalását. Bevezetnek egy derék, szép szál embert, megállapítják róla, hogy Rácز Jánosnak hívják s hogy sok gazzettéért megkínztatás utáni kivégzést érdemel. „A basa csóválgatta a fejét; ez törökül sem lehetne jobban“. De az ítélet záradéka szerint Rácз János azt vallotta, hogy elásott kincset tud egy helyen s ha elengedik neki a halálbüntetést, kész a pénzt előszolgáltatni s ennek egyharmada az egyházat, másik harmada a várost, harmadik harmada pedig a váradi vezérbasát illetendí, — ezért a városi tanács az elítéltnek való megkegyelmezést javasolja. „A basa még jobban csóválta a fejét“; „nagy selmák vagytok ti valamennyien“, mormogá, de mikor megtudta, hogy a szobanforgó pénzösszeg harmadrésze kétszáz darab aranyat jelent, hát odaszól „Rácз János“-hoz: „No, nem bánom, maradj élve, sem mirevaló, nekem nem vétettél. Van-e feleséged?“ Igen, van felesége, Dorka a neve; rögtön be is hozzák. Mikor az asszonyt meglátja a basa, e szavakkal fejezi ki részvétét a hóhér keze közül megmenekült vádlott iránt: „No hiszen, Rácз János, meg is vagy te akkor jobban büntetve, mint Dull Mihály, akinek a fejét levágták.“ Még az előljárástól javasolt egy esztendei fogságot is kitorölte az ítéletből; „fiam, csak eredj te haza szépen s élj a feleségeddel együtt, az a te árestomod“. — A bíró furfangja tehát sikerült, az igazi Dull Mihály egy kis névcsere árán megszabadult nemcsak a fejvesztéstől, hanem a börtöntől is. De a névcsere nek az a kérlelhetetlen következése volt, hogy Dull Mihálynak együtt kellett laknia a rút és iszákos Dorka asszonnyal, a maga igazi, hites, kedves feleségére ellenben rá sem volt szabad néznie, mert a basa előtt így is gyanús volt az egész dolog s titokban nagy figyelemmel kísérte annak fejleményeit. Hallotta, hogy a kivégzett Dull Mihály házat a törvény parancsa értelmében földig lerombolták, Dull Mihályné pedig gyászruhát öltött s hazament az anyjához. Nehány hét múlva a város eladott egy elkobzott házat ötven magyar forintért Rácз Jánosnak. „Ahá! kezdődik már; mondá magában a basa.“ Egy hónap múlva Rácз János válópert indított a felesége ellen; tizenkét tanúval bizonyította az asszony hűtlenségét, amit különben maga Dorka sem tagadott. „No, nézze

meg az ember, mit találtak ki a semmirevalók! mondá erre a basa: az a vén asszony még hűtelen az urához s maga is megvallja szépen.“ A consistorium elválasztotta Rácz Jánost a feleségtől, félév múlva Rácz János feleségül kérte özv. Dull Mihálynt s meg is kapta. Ekkor a basa levelet írt a debreceni bírónak: „Már megcsaltatok, azt látom, egészen; hanem legalább küldjetekekem is a lakadalmi kalácsból.“ Kapott is olyan kalácsot, hogy ötven tallér volt belesütve. Viszonzásul a basa arannyal hímzett bársony nászkendőt küldött a menyasszonynak, olyat, hogy megért száz aranyat... Így háritotta el a bajt a városról s egy derék házaspárról Balyik András debreceni bíró bölcsessége.

Íme a „krónika“ elnevezés átlátszó kerítése mögött az adomának, sőt mondhatni: a népmesének friss üdese-gű virágos kertje! Köröskörül a világtörténelem egyik legzivatárosabb korszakának fellegei tornyosulnak, de a Jókai krónikájának virágos kertecskéjébe csak termékenyítő permeteg hull alá azokból s lesz a derűs humor csillogó harmatává. Épen a gyermeteg naivság legfelső foka teszi oly kedvessé ezt a történelmi nevek hitelével kacérkodó mesei eljárás-módot, mely aztán maga is pompásan mulat a saját naiv mesélő hajlamán. Észre sem igen vesszük, hogy elvégre agyonütött török nőcsábító és verpadon kimúlt gonosztevő is szerepel ebben a históriában: a megokolás tudatos művészete szinte a felismerhetetlenségig felolvad a népmesei képzelet naiv humorának a nedvében s a borzalmas események hatása megnyugtatóvá enyhül; hiszen a csausz halála oly pillanatnyi hirtelenséggel következett be, hogy a „gyilkos“ maga csudálkozott rajta legjobban, az áldozatnak meg ideje sem volt szenvednie. Ami pedig Rácz Jánost illeti, ő voltaképen meg sem érdemelné azt a kiméle-tet, amelyet a földi igazságszolgáltatás tanúsít iránta, mikor a kegyetlen kinzás alól felmenti; neki az a nagy szerencse jutott osztály-rés-zül, hogy Jókai költészetének a tündérhonába került, ahol a halál sem fáj annyira, mint a valóság világában. Annyi bizonyos, hogy Rácz János nagyon meg van elégedve a reá rótt büntetéssel, hát akkor miért sajnálkoznék rajta az olvasó? Viszont hogyne sajnálkoznék Dull Mihályon, akinek néhány hétig egy fedél alatt kellett lakni Dorka asszonnyal! Mily kedvesen valószínűtlen a bíró egész furfangja a félelmes váradi basával szemben, de a komikai cselekvény egész épülete mennyire azon az egyetlen „történeti“ szilárdságú oszlopon nyugszik, hogy Debrecen csakugyan sokszor volt kénytelen a török fennhatóság nyers ereje ellen a furfang

politikájával védekezni. Igen — mondaná Jókai — Debrecen exotikus világában a leghihetlenebb mese is legfeljebb „valószínűtlen“; ami pedig másutt valószínűtlen volna, azt itt egészen természetessé teszik számunkra a különleges viszonyok. Jókai a „debreceni“ jelzöt csakugyan majdnem egyértelműnek veszi a „kivételes“, „különleges“, „furcsa“ szókkal; a valóban közmondászerű „debreceni szem“-féle szólásmódon kívül a „debreceni ész“ és a „debreceni nyugalom“ úgy szerepel Jókainál, mint valami közismert külön fogalom.¹

Balyík András tehát nagy mester volt a veszedelmek tapintatos kikerülésében; nem vitte kenyértörésre a dolgot a váradi basával szemben s a basa is szemet hűnyt — ha nem is egészen ingyen — a bíró csalafintasága felett; így jól megfért a két ember egymással. Igen ám, de Kucsuk váradi basa, „ez a hóbortos török“ nem mindig volt jó kedvében, hanem vad haragja gyakran tette izgágává és kegyetlenné. Viszont a debreceni bírói székben sem mindig olyan alkalmazkodó ravaszságú diplomata ült, mint Balyík András. Például Dobozi István, Debrecen legkiválóbb bíráinak egyike, „maga is kurta nyakú, hamar tűzbe jövő ember volt“ s a Kucsuk basa durva fennhéjázása hamar elfogyasztotta benne a türelmet és felébresztette a dacot. Egy ilyen dacos cselekedete van elbeszélve Jókai *Menyei parittyakövek* c. novellájában. Egyszer, mikor Kucsuk teljesíthetetlen követelődzéssel állott elő és fenyegetésül hadat vezetett Debrecen ellen, Dobozi a városban lakó asszonyokat és leányokat szekérre ültette s az ötszáz szekérből álló karavánt elküldte Tokajba, a basának pedig megüzente, hogy fegyveres támadás esetén az egész várost felgyújtatja, ők maguk más helyre költöznek, feleljen aztán majd a basa a szultánnak a jó adófizető város pusztulásáért. Kucsukot majd megette a méreg, de a szultán haragját nem mervén magára vonni, seregével szégyenszemre hazavonult. A bosszúvágy azonban nem hagyta nyugton, ezért Badrul bégnek, az afrikai szerezsen lovasok vezérének megparancsolta, hogy csapatával álljon lesbe és a Tokajból hazafelé szekerező debreceni nőket kerítse kézre... Csakugyan jön is a hosszú

¹ Laszko Jeromos a debreceni előljárók közül csak Szécsi Györgyöt nem tudta törbe csalni, mert ez „igaz debreceni ésszel ekképen okoskodék...“ stb. *Fráter György* II. k. 114. l. „A debreceni ész jól sejtette a veszedelmet...“ stb. *Eget vívó asszonysáiv* 13. l. „— Nagy baj van!“ mondta az öreg Gubádi a fiának. „— Majd kisegít belőle az Isten, viszonzá debreceni nyugalommal István diák...“ *Virradóra* (Két menyegző) 128. l.

szekér-karaván, rajta Debrecen védtelen női lakossága, mit sem sejtve a reá olálkodó nagy veszedelemről; némelyik szekéren csupa leány ül és dalolnak szép, szomorú, rabsírató, hazafias nótákat, közben pedig gyönyörködnek a pusztai délibáb varázslatos játékában... s egyszerre csak rettentő látvány állítja el szívük verését: szemben velük, a látóhatár szélén kapaszkodik a dombra lóháton egy ördögi rémalak, nyomában egész sereg, hasonló lovas sátánokból. A lesben álló Badrul bég t. i. álmában sem hitte volna el, hogy oly óriási távolságból megláthassa őket valaki. De az alföld délibábjá megteszi azt a csodát, hogy a látóhatár mögött levő tárgyakat fölemeli és megnagyítja, úgyhogy pl. a Hortobágy tulsó széléről olyankor meg lehet látni Nádudvart, Nagyivánt... A kábitó rémület első rohama után az ötszáz szekér irányt változtatott és nagy kanyarodót téve menekült. Badrul bég alig birt a dühével, mikor látta, hogy a nők karavánja nem fut immár karjai közé. Lóhalálában utánuk eredt hát a vad szerecsen sereg, — s most már igazán meg nem mentheti őket földi hatalom. De megmentette az ártatlan üldözötteket az — ég! Hirtelen rettenetes nyári zivatar keletkezett, amilyen csak a Debrecent környező végtelen síkságon tudja kidühöngeni magát istenigazában, s egyszerre csak megeredt olyan jégzápor, amilyen még azon a vidéken is a legritkább jelenségek közé tartozik: buzogányfej nagyságú jégdarabok miriádjai szakadtak rá a rablóseregbe s hosszú ideig tartó zuhogásukkal összetörték azt úgy, ahogy semmiféle emberi ellenség el nem tudott volna vele bánni; lovak és katonák agyonvert és összegázolt holttesteinek hevertek szanaszét, az életben maradottak nagy része pedig féltébolyodottan futott el a pusztaság végtelenébe, — mire a bég úgyahogy össze tudta szedni serege roncsait: a debreceni nők — akik a vihar színhelyén kívül voltak — rég megmenekültek... A kétségbeesett Badrul nem tehetett egyebet: vasládákat rakatott tele a földön vastag rétegben heverő jégdarabokból, ezekből a mennyei parittyakövekből, amilyeneknek sem ő, sem a pálmatermő Aethiopia többi szülöttje soha hírét sem hallotta. Ezekkel akarta igazolni a rettegett váradí basa előtt, hogy a kudarc oka nem gyávaság volt, hanem Allah csodás büntetése. Persze mire Váradig jutottak Badrulék, a rekkenő hőség akkorára rég elolvasztotta a vasládák jégtartalmát, a víz is kifolyt és kiszáradt belőlük. Az indulatos basa aztán kivégeztette az üres ládák előtt hüledező haramiabéget.

Ez a novella az előbbinek édes testvére, nemcsak tárgyi 43

vonatkozásaiban, hanem egyéb szempontból is. A debreceni bíró itt is kifog a váradí basán, s mikor ez nemtelen módját tervezi a bosszúállásnak, maga az égi gondviseles avatkozik a dologba és még csúfosabb kudarccal sújtja a gonosz török zsarnokot. Népmesébe illő naív világnézet lengi át ezt az elbeszélést is, melynek utánozhatatlan egyéni bája épen abban az egyébként igen kockázatos írói eljárásmódban van, hogy a kifejtetnek csodaszerű motívuma reálisztikus megokolásra támaszkodik: a magyar alföldön a pusztító jégeső gyakori természeti tűnemény s a Hortobágy közepén nem is igen lehet előle védelmet találni; az Afrikából nyakunkra küldött szerencsenek pedig talán csakugyan először láttak és szenvedtek ilyesmit életükben s így lélektanilag is megokoltnak tekinthető a rémületek, megfutamodásuk s Badrul védekezésének a naív módja. De voltaképen az egész motiváció itt is így foglалható össze röviden: Debrecen vidékén történt ez a furcsa eset, s ha ezt tudjuk, mindjárt nem is tűnik fel olyan hihetetlennek; Debrecen különleges éghajlata, különleges politikai, hadászati nehéz helyzete, az ettől kifejlesztett hol ravasz, hol dacos kormányzati bölcsesség és — last not least — a Jókai világnézetében egyébként is különleges szerepet játszó vallásos hit szépen megérteti velünk az egész cselekvényt. A színhely egyik természeti különlegességét, a pusztai vihar egyik fajtáját, illetőleg mozzanatát: a forgószelet bemutató részlet: a szemléltető, sőt megszemélyesítő művészi leírás remeke.

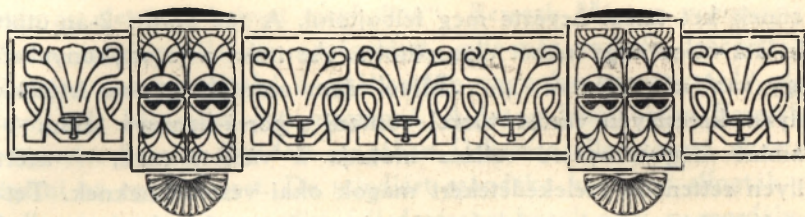
A *Debreceni kastély* c. elbeszélés cselekvényének is van egy kis történeti magva: az az 1630 márc. 15-iki csata, melyben az I. Rákóczy György pártján levő ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid serege Debrecen közelében, Rakamaznál tönkrement II. Ferdinánd nádorának, Esterházy Miklósnak a csapatait, akik megidősb Bethlen István erdélyi fejedelemsége mellett kardoskodott. Zólyomi Dávid már hónapokkal a csata előtt Debrecenbe hozta és itt tartotta katonáit, könnyen elhihető tehát erről a különben is hevesvérű és kalandor természetű emberről, hogy Debrecen előjáróságát a hagyományos városi politika óvatos semlegességétől eltéríteni igyekezett s fegyveres beavatkozásra buzdította őket, úgy, amint Jókai elbeszélésében Igyártó Mihály tekintélyes tanácsstag idézi Zólyomi érvelésének lényegét: „Ti debreceniek nem törődtek az ország bajával, tinektek csak arra van gondotok, hogy jó nagy hasat neveljete, ti nem segítétek sem a császárt, sem a fejedelmet; akármelyik győz, az tinektek mindegy, csak ti jól

legyetek lakva; nem is hisszük, hogy ti is Árpáddal jöttetek volna ki; a tatárok felejtettek itt benneteket; azokból lettetek!” Mint-hogy Debrecen óvatos politikáját így is lehetett értelmezni, azért Keresztszegi István másodbíró a semlegességi álláspont legfőbb képviselőjét, Igyártó Mihályt száműzette,¹ (pedig az Igyártó leánya és Keresztszegi szerelmesek voltak egymásba s később egybe is keltek), a várost pedig a háborúba való tetteges beavatkozásra birta I. Rákóczy György érdekében. Hogy mi lett volna e lépés következménye Debrecenre nézve vereség esetén, nem tudhatni; mert szerencsére Rákóczy fejedelemé lett a győzelem s így Debrecené is. De Igyártó a győzelem után is fanatikus jóhiszeműséggel és bátorsággal követelte a semlegességi politika álláspontjára való visszatérést. Jókai novellájában a cselekvény bonyodalma e két egyformán derék és elszánt debreceni polgárnak, Igyártónak és Keresztszeginek egymás elleni szívos küzdelméből áll ki s végül mégis csak a hagyományos politika győzedelmeskedik, mely századokon át fenntartotta és országos jelentőségre emelte Debrecen, az a politika, mely a kultúra békés mezején végzi hódító műveleteit... Ez a novella sokkal bonyodalmasabb meséjű, mint a többi, tele van meglepetéssel, váratlan fordulatokkal, összeesküvők titkos gyűlésével, folytonos életkockáztatással stb., de a téma elgondolásának ez a túlságázottsága nem válik a mű előnyére esztétikai szempontból sem, a debreceni vonatkozások szempontjából még kevésbbé. Ezt a Debrecen területén lezajló történetet nem érezzük a városra nézve jellegzetesnek. Ilyen „földalatti“, ádáz fanatizmusú, harc-ímádo emberek akadhattak e város falai között, de sorsát nem irányították; a történelem nem tud róla, hogy a rakamazi csatában Debrecen lakossága, iparos céhek szerinti tagoltsággal, tettegesen részt vett volna. Egyébként az egész elbeszélésben a legügyesebb részlet épen a rakamazi csata leírása. Jókai előadása szerint az egész csata sikerét az az oldaltámadás döntötte el Rákóczy serege javára, amelyet a kollégiumi diákság humanissimus Ormándi vezetése alatt hajtott végre éjszakának idején egy mocsáron keresztül, úgy, hogy a szekerek fenékduszkáit kötötték a talpuk alá. — Ezt a novellát is debreceni tárgyú többi társához kapcsolja az a körülmény, hogy a novella címét megadó „deb-

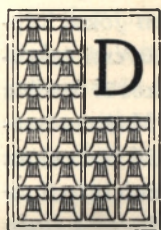
¹ A város csakugyan száműzött egy Igyártót a Jókai elbeszélte okból és módon. De ez csaknem egy évszázaddal korábban, 1547-ben történt s a száműzöttnak a keresztnéve nem Mihály, hanem Albert. Lásd Szűcs István i. m. (II. k.) 647. l.

receni kastély“ egy egészen különleges, igazi exotikus hely; nincs gazdája, mert sokan akarnák magukénak, ezért hosszú idő óta per alatt van, a per eldöntéig pedig Debrecen város a tájékára sem enged senkit, „még majd megvehetnék a városon a sok évi használatot, ha valaki rátenné a lábát“. „Ilyen kétséges birtokú jöszágok még a mult évtizedben is voltak hazánkban — írja Jókai ez elbeszélés folyamán, 1861-ben — mint egy havasi völgy Erdély és Magyarország között, melyre soha birkanyáj és kaszáló ember nem vetődött s melyet messzeföld fűvészei mint a botanika Eldorádóját ismertek...“ Ilyen földrajzi és jogi kuriózum a „debreceni kastély“ is, — ezzel a tulajdonságával fogta meg Jókai képzeletét.

V.

Debreceen történetének szomorú különlegessége: a tűzvész gyakori végzetes pusztítása. „Mindenütt borzalom a tűz, de kétszeresen az Debrecenben“, mondja Jókai. Hiszen a régi Debrecenben alig volt másforma ház, csak vályogból épült s náddal fedett. A nádtető rendkívül könnyen gyúlad nyáron s a debreceni nyár fogalma az aszályéval van szorosan egybekapcsolódva, a vízhiány mindmaig legnagyobb átka Debrecennek. Elképzelhetjük, micsoda pusztitást vihetett véghez egy-egy tűzvész Debrecen sokezernyi lakosságának nádtetejű házaiban. Különben nem kell a képzelődésre bízunk magunkat, hiteles feljegyzések minden képzelődésnél hűbb és megdöbbentőbb képet adnak Debrecen tűzi veszedelmeiről. Az efféle feljegyzések gyakorisága méltán feltűnt Jókainak s érthető, hogy debreceni vonatkozású költői műveiben a cselekvény legfontosabb indítékai között szerepel Debrecen tűzveszélyes helyzete s az a különleges szigorúság, melyre ez a helyzet a gyújtogatókkal szemben kényszerítette a debreceni törvényes büntető eljárást. Különösen két elbeszélésről kell itt szólnunk: *A gyújtogatóról* és a *Két menyegzőről*.

A *gyújtogató* c. novellához a tárgyi adatokat a város jegyzőkönyvéből vette Jókai. Ott van megírva az a bűnügyi tárgyalás, melyen a debreceni előljároság 1656 április 15-én egy férfi és három női vádlott gyújtogatási ügyében végzett vizsgálatot és hozott ítéletet. Mind a négy vádlott cselédsorból való: Bereczk Márton, Dobos Kata, Szikszói Dorka, Apáthi Anna. A három leányt Bereczk bujtotta fel a bűn elkövetésére, pénzt, gyűrűt és gyújtószerszámot adva nekik; Bereczk pedig Vértesi Szócs Istvánt s

ennek két társát nevezte meg felbujtóiuul. A tűz április 2-án ütött ki s a város nagy részét elpusztította. Az ítélet a jegyzőkönyvben így van megörökítve: „...Mivel nem szántak és nem irtóztak ilyen keresztyén várost tűzzel rontani s porrá-hamuvá tenni, — amint maguk nyelve vallása mutatja a vádlottaknak, — azért ilyen rettenetes cselekedetekért magok okai veszedelmeknek. Tetszett azért a törvénynek, hogy ez istentelen cselekedetekért mind az három vádlottakat szekérre kötöztvén, utcánként szerteszéjjel meghordván, tüzes fogóval mentül szörnyebben megfogdostassanak, kénosztassanak és annak utána mint égetők, kik másokat tűzzel rontottak, magok is tűz miatt emésztessenek és vesszenek tűzben el is. Bereczk Márton pedig nyárson süttessék meg.”

Tehát négy fogyatékos értelmű, közönséges felbért gonosztevőről van itt szó. Ezen a jegyzőkönyvi nyersanyagon Jókai képezelete nagyarányú és merész változtatást eszközölt a művészi érdekeltség szempontja érdekében. A három női vádlott közül mellőz kettőt, novellájában csak Apáthi Annát és Bereczk Mártont szerepelteti. Apáthi Anna gyujtogatás vádjával terheltlen áll bírái előtt. Csodálatos eset ez, mert hiszen Anna gazdag és istenfélő polgár leánya. Nem is pénz csábitotta bűnre, vallja a vádlott, hanem valami megmagyarázhatatlan és leküzdhetetlen szenvedély, mely a tűzvész látásában találja gyönyörűségét. Minthogy a leány ily nyíltan elismerte bűnösségét, kimondatott rá a halálos ítélet s végrehajtatott rajta olyan módon, ahogy a fentebb idézett jegyzőkönyvi adat előírja. Annál megrendítőbb hatású volt ez a kivégzés a nézőkre, mert a tizenhatéves, szép nyulánk természetű, halvány arcú, szelid kékszemű leány bámulatos önuralommal tűrte a kínzást s az égő máglyán zsoltárt énekelt... E szomorú eset után nemsokára megint tűz ütött ki a városban, de sikerült is rögtön elfogni a gyujtogatót Bereczk Márton személyében. Ez, miután hiába próbálta megvesztegetni öreit és ilyen módon megszabadulni, végre őszinte vallomást tett. Azon kezdte, hogy a nemrég kivégzett Apáthi Anna teljesen ártatlanul halt meg. Anna szerette Bereczk Mártont, de apja azt mondta, hogy leányát nem adja paraszthoz, hacsak legalább kétezer aranyat érő vagyona nincs. Bereczk nem tudván becsületes úton ekkora pénzösszegre szert tenni, titokban mordályégetőnek adta el magát, bérlett gyujtogatóvá lett kétezer aranyért. Mikor ezt Anna megtudta, magára vállalta a gyujtogatás bűnét, „hogy azt az embert, akiért szerette az életet, megmentse az üldözéstől, s talán azért is, hogy aki megutáltatta

vele az életet, a helyett meghaljon“. Bereczk Márton végignézte Anna megkínzását és megégetését, már-már nyelvén lebegett a kiáltás: „ne bántsátok! ő ártatlan, én vagyok a gyújtogató!“, de nem volt bátorsága ezt megtenni. A leány halála után Bereczk rettenetes bosszút fogadott magában Debrecen ellen, porrá akarta égetni az egész várost. De mindjárt szándéka kezdetén elfogták s vallomása során megrendítő felfedezéseket közölt az ú. n. mordályégetők elvetemedett szövetkezetéről, melynek borzalmas merényletei az ország minden vidékére kiterjednek. E vallomással Bereczk nagy szolgálatot tett Debrecennek, ezért a nyárson való megsütést kívánó ítélet enyhébbre módosult: Bereczket egyszerűen lefejezték s azután égették meg. A nála talált kétezer arany tűzkárosultak javára fordíttatott.

Igy próbálja Jókai megmenteni érdeklődésünket a máglyán kivégzett két debreceni gyújtogató jelleme iránt. Nem megrögzött gonosztevők, hanem az egyik: önfeláldozó mártirja, a másik: szerencsétlen elkárhozottja a legeggyetemesebb hatalmú emberi szenvedélynek, a szerelemnek. A „mordályégetők“ bünszövetkezetéről az egykorú emlékiratok is beszélnek, ez a motívum tehát némi történeti színezettel vonja be a cselekvény háttérét. Különböző ez az inkább gyötrő, mint gyönyörködtető hatású elbeszélés művészi érték dolgában sem mérközhetik azokkal a művekkel, melyeknek vagy alapszínét vagy legalább fényes színfoltjait Jókai humorának aranyzománca képezi. Talán legérdekesebb része *A gyújtogató* c. elbeszélésnek az a bevezető pár lap, amely Apáthi Anna vallomását foglalja magában. Ez a túlzóan romantikus jellegű novella ezen a ponton a naturalizmus izlésével és tárgykörével érintkezik: az emberi természet perverzitását rajzolja, a piromániának nevezet: szenvedély uralmát, mely a gyújtogatás bevégezése után ép oly gyötrelmes sivárságú érzéssel bünteti a lelket, mint amilyen ellenállhatatlan vágynak az izgalmaival hajtotta előbb a bűnös merénylet elkövetésére. A romantikus költészet csupán a kifürkészhetetlen végzet rosszakaratú hatalmát szokta példázni az efféle beteges szenvedély rajzával, Jókai is így tesz, a naturalizmus ellenben a psychopathologia egész tudományos műszerkészletét mozgósítani szereti ilyenkor, valóságos orvosi megállapításokat adva az emberi idegélet rendellenességeiről.

A *Két menyegző* c. másik elbeszélés Jókai legszebb művei közé tartozik. Cselekvényét a Romeo-Julia-fele téma paródisztikus, illetőleg adomai kedves változatának mondhatjuk. Két Péterfia-

utcai szomszéd: Gubádi Márton és Csukási Orbán régi ellenségei egymásnak. Örökös szitkozódásuk, mellyel egymást nyílt utcán gyalázták, olyan megbotránkozást okozott a városban, hogy az előljárási fegyelmi eljárást indított ellenük s határozatilag rájuk parancsolt, hogy eddigi csúf viselkedésükkel hagyjanak fel, mert amelyikőjük a másikat czentül csak egy illetlen szóval is megsértené, az köteles a szegények javára a város pénztárába kétezer forint pénzbírságot befizetni. Kétezer forint abban az időben hatalmas összeget jelentett s a két civakodó szomszéd bizony vigyázatosabbá lett beszédében; mindegyik azon mesterkedett, hogyan tudná a másikat olyan sértő kifejezésre ingerelni, amiért aztán ez kénytelen legyen alávetni magát a városi tanács szigorú végzésének. Eleinte gúnyos udvariasság mezébe bujtatták egymás elleni csipös, bosszantó megjegyzéseiket. Minthogy azonban egyikőjük sem tudta a másikat kihozni a sodrából, végre Gubádi furfangos tervet eszelt ki. Elment szomszédjához, Csukásihoz, akinek volt egy szép, fiatal, szemérmes hajadonleánya, Évike, és ott sértően fölényes, leereszkedő modorban megkérte a fia számára Csukási-tól „az Évi leányzó“ kezét, tudva, hogy már ez az „Évi leányzó“-féle címzés halálos sérelmet jelent egy debreceni polgárra nézve, aki még hozzá nemesember is. Biztosra vette az öreg Gubádi, hogy szomszédja most olyan tette vagy szóra vetemedik mérgében, ami kétezer forintjába fog kerülni s nevetség tárgya lesz az egész városban. De meglepődve kellett tapasztalnia, hogy Csukási semmiféle haragot nem mutatott, hanem tüstént kijelentette, hogy ha Gubádi uram a fia számára mindenáron „az Évi leányzó“-t akarja feleségül, hát világért sem rontja el a kedvét s beleegyezik a tervezett házasságba... Mikor aztán az egyelőre kellemes csalódásban levő Gubádi a fiával és a pap-násznaggyal megjelenik Csukásiéknál, hogy az ünnepélyes eljegyzés megtörténjék: Csukási odavezeti a vőlegényhez -- Tarka Vicát, a Csukási tanyáján lakó juhásznak a rosszhírű leányát, aki erkölcstelen életmódja miatt ki is van tiltva a város területéről; odavezeti a vőlegényhez a menyasszonyt e szavakkal: íme itt van az „Évi leányzó“!... Az öreg Gubádi tehát kegyetlenül megjárta rosszakarató furfangjával. Dehát ez a megcségyenülés még csak hagyján lett volna. Hanem nagyobb baj is támadt a leánykérés szerencsétlen ötletéből. Mert mikor a vőlegény, Gubádi Pista, akit kölcsönös szerelem fűzött Csukási Évikéhez, a szegénytől felháborodva el akart távozni, a Csukási otromba nagytestű és izgága

természetű öccse, Pongrác, útját állta, veszekedést kezdett s a fiatal Gubádi egyszer csak véletlenül úgy találta állkapcán ütni ellenfelét, hogy ez mindjárt meghalt. A gyilkossá lett szerencsétlen ifjú egy perc alatt úgy eltűnt, mintha a föld nyelte volna el. Sehogysem tudták kézrekeríteni, pedig már kétezer forint vérdíj is ki volt tűzve a fejére, mert mindenki azt hitte, hogy az ugyanakkortájt napról-napra megismétlődő borzalmas gyújtogatás az ő műve... Szegény Gubádi Pista azonban teljesen ártatlan volt e nagy bűnt illetőleg. Az akaratlan gyilkosság után semerre se tudván elmenekülni, ott maradt a Csukási-udvaron s egy göré padlásán húzódott meg. Senki sem tudott a legény otlétéről, csak Évike, ő látta el titokban ennivalóval s ennél is edesebb vigasztaló beszéddel. A gonosz gyújtogató nem Gubádi Pista volt, hanem Tarka Vica, akit a furcsa eljegyzés után kiséprűztetett a hatóság a városból s aki most ördögi bosszúját akarta kitölteni az ártatlan lakosok ezrein. Az előjáróság mindenféle büntetés elengedését ígérte annak, aki a gyújtogatót kézrekeríti. Egy viharos éjjel aztán a göré padlásán virrasztó Gubádi Pista elcsípte és az éjjeli öröknek átadta a tetten ért Tarka Vicát s ezzel az egész várost megmentő cselekedetével nemcsak büntetlenséget és nagy becsületet szerzett magának, hanem megnyerte a Csukási Orbán szeretetét, vagyis az Évike kezét is. Az elfogott Tarka Vica a törvény értelmében tűzhalálra ítéltetett. A Debrecen környékén állomásozó wallon katonatisztek, akikkel sokat táncolt és mulatott a ledér Vica, meg akarták akadályozni a leány kivégzését. De a bíró túljárt az eszükön: míg a katonaság a halálraitéltnek hitt gyászfátyolos leányt tartotta szemmel (pedig ez Csukási Évike volt, a Gubádi Pista boldog menyasszonya), azalatt Tarka Vicát lakodalmas menetté álcázott kíséret vitte ki a vesztőhelyre.

E kis remekmű varázsos hatásának egyik titka: a szomorú és vidám, a tragikus és idillikus hangulati tényezők művészi ölékezése és egyensúlya. Egy pár odavetett vonásból megragadó igazságú történelmi háttér rajzolódik elénk. A város körül, mint rendszeren, most is idegen katonaság tanyázik; most épen wallonlovas-ság a császár hadseregéből. Ezt az idegen katonaságot ellenségnek nem minősítheti a védtelen Debrecen, barátnak meg nem öhajtja; előáll tehát az a különleges helyzet, hogy a város belsejében a puritán szigorúságú törvény hónapszámra eltílt mindenféle táncot, muzsikát, virginálást, a város alatti nagyerdőn pedig vége-hossza nincs a német katonák tivornyájának s ott nincs kapósabb csemege

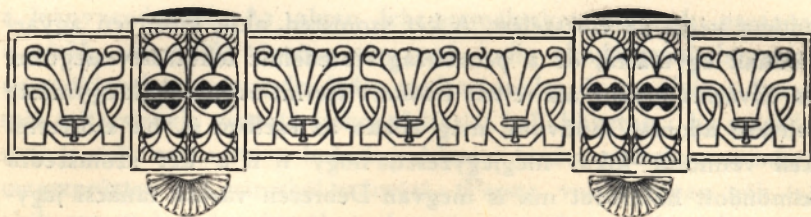
a leányvendégnél. Az olyan fehérszemélyeket, akiknek parázna a vérük, semmiféle törvény meg nem tudja akadályozni, hogy ki ne szokjenek a nagyerdei ledér multságokba, de amelyiket ilyenmin rajtacsípnék, visszatérésekor eklézsiát kell követnie; ha másodszor is erőt vesz rajta a bujaság, akkor a tanács nyilvánosan megmegseprűzteti s a városból száműzi. (Persze voltak olyan nők is, akik szerettek volna kiszökni, de nem mertek; az ilyenek aztán örökösen a Tarka Vica-féle kitiltott személyekről beszéltek, „publice nagy botránkozással, privatim nagy kíváncsisággal.”) . . . A történelmi hátternek ez az egyik fele. A másikat magának a városnak a látképe adja, a nádtetejű házak zsúfolt tömege, mely a legveszedelmesebb tűzfészekké válhatik egy kipattanó szikrától is, kivált nyári szárazság idején. E novella cselekvényének hátterében is egész utcák állnak lángban; hiába örködik éjjel is ébren a lakosság, mindennap más-más tájékon üt ki a tűz, végpusztulással fenyegetve a várost. Bizony törvény kezére való ilyenkor az is, aki idebenn táncolni, dalolni, virgínálni merne; akire pedig a gyújtogatás bűne rábizonyul, annak a számára nincs irgalom.

Ebből a korhű háttérből bontakozik ki a tulajdonképeni cselekvény, egy debreceni civis „ugrató” kísérlete, mely nem úgy üt ki, ahogyan tervezője gondolta, de végül eszközévé válik az igazság győzelmének. Hogy erkölcsi igazságerzetünk legkisebb zavarba se jusson, arra nézve buzgó körültekintéssel törekszik a költői motiváció: Gubádi Pista gyilkosságba keveredik ugyan, de már maga a váratlan és meg nem érdemelt megszégyenülés is mentséggé válik reá nézve; aztán meg a gyilkosság is úgy történt, hogy igazán alig lehet érte felelőssé tenni a fiatal Gubádit, hiszen ellenfele becsapta előtte az ajtót s nem akarta elbocsátani megálázás nélkül; Pista kirántotta kardját s „behúnyt szemmel” kezdett vagdalkozni maga körül, a hetvenkedő Pongrác valósággal beleszaladt a kardba s még így is rejtély, hogy a kiélesítetlen kard hogyan tudott halálos sebet ejteni a nagyszál ember — állkapcáján; és ha gyilkosságba esett is ez a jóravaló ifjú, hát meg is szenvedett érte, heteken át halálra keresték mint országos gonosztevőt, díjat tűztek ki a fejére s ő egy göré tetején levő tyúkolban bujkált örökös rettegés közt, — ime a mesemondó így elégíti ki naiv hallgatóságának ösztönszerű erkölcsi igényeit. A halálbüntetés elől rejtőző legényt vigasztaló és titokban gondozó Évike arcképe: csupa bájos gyöngédség és harmatos üdeség. De legjellemzőbb a Jókai írói egyéniségére a novella eleje és vége: adoma kezd és

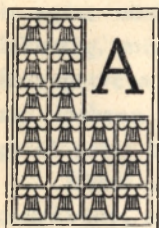
adoma végzi az elbeszélést. A két szomszéd, akik szörnyen agyarkodnak egymásra, de a pénzbírság veszedelme lehüti heveségüket és udvarias modor alá rejtett hadíterv szerint ostromolják egymást: telivérü adomai motivum, még abban az esetben is, ha szószerint kell vennünk Jókai megjegyzését, hogy t. i. a két szomszédra kimondott határozat ma is megvan Debrecen városa tanácsi jegyzőkönyvében.¹ Az elbeszélés legvégén olvasható adoma egy meg nem nevezett debreceni bíró furfangját dicséri, mellyel épügy lóvá teszi a német hadnagyot, mint ahogy hivatali elődei: Balyik András és Dobozi István lóvá tették Kucsuk váradi basát. A debreceni köztársaság kormányzó konzulának több esze van, mint akár a töröknek, akár a németnek: ez az önérzetes tanulság hangzik ki Jókai debreceni tárgyú novelláiból, ez a közös anyajegy teszi valamennyiőjüket igazi testvérekké.

¹ Vannak ott még szigorúbb tanács-határozatok is. „Minthogy mindenféle szitkok eláradtanak az emberek között, ezért valaki Isten neve ellen való szitkokkal káromkodni tapasztaltatik, megöletessék. Aki pedig lelkével és egyéb mocskos szavakkal botránkoztat, az a kalodába tétessék vagy falóra ültetessék.“ 1696 ápr. 6-iki jzókönyv. Lásd Szücs István i. m. (III. k.) 675. l.

VI.

Fráter György c. regény Laszky Jeromosra, illetőleg Török Bálintra vonatkozó részlete Debrecen város XVI. századi, az eddig ismertetett többi novella időbeli háttere Debrecen XVII. századi történetébe kapcsolódik bele. Jókai legnagyobb szabású olyan munkája, melynek cselekvénye mindenestől Debrecen földjében gyökerezik: egy kuruckori tárgyú regény:

az *Eget vívó asszony* szívé. Jókai már hetvenöt éves volt, mikor ezt a művét írta, de írói egyéniségének legjellegzetesebb hajlama teljesen azonos módon nyilvánul, mint ahogyan idáig láttuk: a különlegességek kultuszában.

Már maga az is a különleges véletlennek köszönhető, hogy ez a XVIII. század elején lejátszódott debreceni vonatkozású, hálás regénytárgy az elkallódástól megmenekült s Jókai érdeklődése reáirányulhatott. Széll Farkas debreceni kir. táblai tanácselnök a debreceni zsibvásáron egy szegény falusi asszonytól megvett egy bőrkötésű, ivértű, hatalmas terjedelmű, kéziratos könyvet, mely egy nagy per okmányait őrzi gondos másolatban. Széll Farkas mindjárt felfedezvén a kötet anyagának rendkívüli érdekességét, sietett felhívni reá az öreg Jókai figyelmét, azután pedig el is küldte hozzá a nagy foliánst. A szöveg részletei sok helyen a lap szélén színes ceruzával meg vannak jelölve; a hagyomány azt mondja, hogy ezek a ceruzavonások magától Jókaitól származnak; de az sem lehetetlen, hogy Széll Farkas igyekezett ily módon megkönnyíteni a Jókai munkáját: a debreceni múzeumban két eredeti levele is van Széll Farkasnak, melyekben kiegészítő adatokat közöl a szóban forgó regénytárgyra vonatkozólag.

Az agg költő nagyon megörült a napfényre került érdekes leletnek. Régóta nem akadt a kezébe ennyire neki való téma. Debrecen eddig is a különlegességek hazáját jelentette Jókai képzelete számára, de az ú. n. Baranyi-per még a bonyolult és hosszadalmas perek klasszikus földjén, az 1848 előtti Magyarországon is párját ritkítóan érdekfeszítő, kivételes eset, amelyet némely részletében el sem hinnénk, ha hiteles okmányok nem tanúskodnának mellettük. Már pedig Jókai képzelete nem ismer diadalmasabb örömet annál, mint mikor olyan „valóság”-ra hivatkozhatik, amely versenyez a képzelet legmerészebb kitalálásaival.

Hogy Jókai mennyire a különlegesség szempontjából értékelte a „Documenta Baranyiana”-nak elnevezett kéziratot adagyűjteményt, meggyőzően bizonyítja a regény legelső négy sora: „Mesével határos maga a történet is, melyet régi családi levéltárból tanultunk ki. Sehol másutt és soha máskor nem jöhetett volna ez ügy egymás után, mint 'ott' és 'akkor', Debrecenben, ezelőtt kétszáz esztendővel...”

Ritka eset, hogy Jókai annyira ragaszkodik a történeti forrás adataihoz, szelleméhez, betűjéhez, mint az *Eget vivó asszony* szívében; a Baranyi-per okmánygyűjteménye oly igen bővelkedik meglepő, váratlan, sőt szinte hihetetlen részletekben és kivételes furcsaságokban, hogy Jókainak csak válogatnia kellett belőlük, hozzájuk tenni nem. De azért egy-két lényegesebb változtatást mégis csak szükségesnek velt, hogy Debrecen különleges jogi és társadalmi helyzetét minél több oldalról bemutathassa. A regény hősnője, Ungvári Katalin ugyanezen a néven szerepel a periratokban is, az apja is csakugyan kereskedő a valóságban és a regényben egyaránt, de az már a Jókai módosítása, hogy az öreg Ungvári görög származású. A kéziratok adatok erről semmit sem tudnak, azokban Ungvári Sámuel marhakereskedőről van szó: Jókai aztán göröggé teszi és Anasztáz keresztnévet ad neki, megjegyezvén, hogy ezt a nevet a debreceni köznép „ananász” alakban fogadta el. A szerző jó hasznát vette ennek az önkényes változtatásnak. T. i. így alkalma nyílik arra, hogy a cselekvény indítékai közé fölvehesse a régi Debrecen jogrendjének egyik legfurcsább különlegességét: a városban lakó görögökre vonatkozó törvényt.

A görög kereskedők nagyon szerettek volna letelepedni Debrecenben, de a református vallásához ragaszkodó debreceni közönség semmiféle más felekezetű embert nem engedett be állandó lakosul, hosszú időn át. A makacs és ravasz görögök a Habsburg-

uralkodóknál, az erdélyi fejedelmeknél s a török portánál tett sok sikertelen folyamodás után végre elértek annyi eredményt, hogy 1674-ben a városi tanács elnézésével megvásárolhatták a Piac-utcában az Ötvös Miklós házat 1050 forintért; tíz görög kapott engedélyt a Debrecenben való állandó lakásra és szabad kereskedelemre évi 1000 forintnyi adófizetés kötelezettségével; de már két év múlva határozatilag kimondotta a városi tanács, hogy „a görögök közül egy meghalván, az 1000 forintból annak számára esett adó inkább defalcaltassék, mintsem helyébe más acceptáltassék”.¹ 1696-ban a görögök a debreceni házat a városnak eladták, maguk pedig elköltöztek.

Tehát a Rákóczi-szabadságharc idején — az *Eget vívó asszony-szív* c. regény cselekvényének ez képezi a hátterét — már nem laktak görögök Debrecenben. Jókai ezt a tényt odamódosítja, hogy a XVIII. század elején a piac-utcai ház tíz görög lakója közül még életben van egy: Ungvári Anasztáz. Az utolsó debreceni görögnek nincs fi-utóda, csak egy leánya: Katalin. Az öreg Ungvári haragos fájdalommal gondol arra, hogy az ő halála után leányának nem lesz maradása Debrecenben, ebben az erőszakos városban, amely a maga önző politikájával nemcsak a határmenti pusztákat vásárolja össze tervszerűen, hanem a városban is irigylő még a régebben megtűrt tíz görögtől is a becsületes nyereséget, polgárjogról pedig, átörököthető ingatlan vagyonról nem is álmodhatik más, csak kálvinista ember. Ungvári tehát részint azért, hogy leánya sorsát biztosítsa, részint azért, hogy a debreceni szigorú törvényeken kifogjon és teljes jogú debreceni polgárrá lehessen: áttér a református egyház kebelébe. Az öreg ezt bizony nem őszinte szívvél cselekedte, de már leányára nézve az áttérés nem üzleti fogás volt, hanem lelki szükség. Hiszen Debrecenben görög iskola nem lévén, Katalin kisgyermek korától kezdve együtt nevelkedett a református debreceni iskolásgyermekkel, együtt járt velük a református templomba s teljesen hatása alá került a Kálvin értelme szerinti istenhitnek. A regény hősnője tehát, az egetvivő szívű asszony, az anyai szeretet vértanúi példája, görög létére is lélekben a kálvinista egyház neveltje már hivatalos áttérése előtt is. Ez a néha rideg, de mindig fenséges, puritán kálvinizmus teremtetette a maga képére Debrecent nemcsak egyházi vonatkozásban,

¹ Szűcs István i. m. (II. k.) 581. l. — Jókai: *Eget vívó asszonyszív* 13. l. — *Szécsend alatt* (A debreceni kastély) 119. l. — *Osztárk-magyar monarchia* (Magyarország) II. köt. 284. l.

hanem a polgári közigazgatás szellemére is ráütötte a maga bélyegét. Ez az ellentmondást nem tűrő, vastagnyakú kálvinizmus tette századokon át egyedülálló különlegességgé Debrecent egész Magyarországon. Ennek a theokratikus alapon nyugvó szigorú kormányzatnak bizony káros kínövései is voltak. Hogy a legpuritánabb szigorúság is milyen nagyot tévedhet, azt példázza egy egészen különleges nagy pör-eset okmányai alapján az *Eget vivó asszony*szív cselekvénye. Betetőzi az eset különlegességét az a körülmény, hogy a debreceni kálvinista egyház igazságtalanságát, mely a kiinduló pontja lett egy református asszony kálvária-útjának, végül a római pápa nevében összeült kalocsai katolikus egyházi törvényszék tette jóvá!

Az Ungvári-család görög származására vonatkozó részleten kívül a másik jelentékenyebb eltérés a forrásul szolgáló adattártól abban mutatkozik, hogy az Ungvári Katalin második férjét, Gyarmati Mihályt Jókai úgy szerepelteti, mint a debreceni református kollégium bölcslektan-tanárát és a püspök melletti segédlelkész. Ilyesmirel nem tud az adattár, még kevésbé arról, hogy ez a Gyarmati Mihály „Angliából kapja a fizetését, annál fogva szabadságában áll úgy öltözködni és gondolkozni, ahogy neki tetszik — s ahogy a többi nagyfejűnek nem tetszik“. Ime nyilvánvaló Jókai e módosításának a magyarázata: így lehetett Gyarmati professzor jellemét mentesíteni azoktól a hibáktól: erőszakosságtól, maradi-ságtól, vaskalaposságtól stb., amelyek a Baranyi-pör sötét árnyékát vetítik rá a debreceni református egyház XVIII. századeleji vezető tagjaira. Gyarmatit Jókai szabad gondolkozású, felvilágosodott embernek rajzolja, aki megértve a haladó idő újmutatását, mostoha-fiából (az Ungvári Katalin gyermekéből) paplankészítő iparost neveltet, — a valóság alighanem az, hogy Gyarmati Mihály maga is egyszerű, derék paplanos-mesterember volt s azért nevelte azzá a fiát is.

Ezt az egy-két változtatást leszámítva, el kell ismernünk, hogy Jókai szokatlan hűséggel ragaszkodik a Documenta Baranyiana adataihoz s a regény lapjaín egymást érik a *) alatt közölt szövszerinti és néha terjedelmes idézetek a periratok anyagából. Ennek az évtizedeken át elhúzódott peres ügynek az exotikus virágát Jókai igyekszik ki nem tépni abból a talajból, amelyen nőtt, ezért a kéziratos adatgyűjteményben mondhatni készen kínálkozó anyagot kiegészíti Debrecen ezykoru életére vonatkozó egyéb — lehetőleg hiteles — részletekkel, hogy így az Ungvári Katalin

hősi alakja a gondosan megrajzolt háttéri távlatból annál plasztikusabban emelkedjek ki.

E korrajzi vonások segítségével Jókai a debreceni református egyházi szervezet egykorú nagy hatalmát akarja megéreztetni; mely a polgári kormányzat irányát is megszabta. Adataival többnyire Szücs István monografiájára támaszkodik; de ösztönszerűleg közejük vegyít egy-egy jóízű adomát s ezek — ha a hitelesség rovására is — néha ügyesen szolgálják a jellemzetesség szempontját. Jókai több ízben elvezeti e regény olvasóit a kálvinista szellem legigazibb otthonába: a református templomba. Ungvári Katalin áttérése, Baranyi Miklóssal való esküvője, Baranyi második feleségének. Sándor Zsuzsánnának temetése: megannyi jó alkalom erre. Jókai, mikor a XX. század fordulójáról tekint vissza a kétszáz évvel korábbi vallásos élet szigorú puritánizmusára, szokott írói módszeréhez folyamodik önkéntelenül: játszi képzelete a humor szivárványával hidálja át az óriási távolságot, az adomái látásmód emberiesítő hajlama révén hozza közelebb kortársainak lelkéhez a rég letűnt idők sajátos szellemét. A humornak ez a lehellétszerű aranyfüstje vonja be és teszi ragyogóvá pl. azt a leírást, melyet Jókai az istentiszteletet berekesztő úrvacsoraosztásról ad: „Ez a szent szertartás jósokaig eltart; ezrekre megy a hívek száma, akik áhitják a malasztot; mindenkinek részesülnie kell a kenyérben és borban: előbb a férfiaknak, azután az asszonyszemélyeknek, leányzóknak osztatik az. A kancsó többször kiürül és újra megtöltetik. A kuruc huszárok hozzájárulása után gyorsabban kiürül. Az Úr vacsorája után pedig minden lélek újra visszaül a szokott helyére s tovább áhitatoskodik. Akinek jó bundája van, az belehúzza a fejét és szundikál. Gyarmathy professzor uram ezalatt hangoztatja csendes szóval a zsidók nyomorgattatásáról szóló részét a Mózes öt könyvének. Végre azok is csak átjutnak száraz lábbal a Verestengeren. Aztán következik az égből hulló manna. Az lenne nekünk jó! fohászkodik a civis. No meg a fürjek. Az meg nekünk volna jó! elmélkedik a kuruc. Egyszer aztán vége szakad az Úr vacsorájának...” Nem szabad kegyeletstértő gúnynak minősíteni az efféle beszédet, mert csupán a humoros világszemlélet magaslatáról néz le az író s látja onnan, hogy a legszigorúbb theokrácia uralma idején is — sőt akkor még többen — vannak olyan emberek, akik a templomi ájtatoskodás alkalmát szundikálásra használják fel, hogy télen a templomban is jól esik a meleg bunda, hogy a viharedzett kuruc katoná bizony nem

szemérmeskedik úgy, mint a hajadonleány, a boros kehely előtt, ha szent bor van is benne, és hogy az úrvacsoraosztás közben való egyhangú bibliaolvasás figyelemlekötő s áhitatkeltő hatásához bizony szó fér... Jókai szeme tehát anekdoták alakjában szereti felfogni a multnak azokat a jellemző vonásait, melyek az író jelenének arcáról már hiányoznak. Pl. a puritán kálvinista gondolkozásmódot, mely a vallásos áhitat fölkeltésének és fokozásának művészeti eszközeit, még az orgonaszót is, ideges feltékenységgel száműzte az istentiszteleti szertartás keretéből, alig lehetne csattanósabb rövidséggel az utókor számára érzékeltetni, mint ahogy Jókai teszi, Veregyházi Tamás szuperintendens szájába adva azt az ismert adomaszerű mondást: „Minek a templomba a duda?” Ugyanez a főpap, nagy tudósa lévén a keleti nyelveknek, Jókai szerint megtette egyszer azt a különlegességet, hogy a debreceni kálvinistáknak zsidó nyelven mondott prédikációt. „Ezt csinálják utána a más vallású papok!”

A humor magaslatán azonban csak addig maradhatunk meg, míg az alatt nyüzsgő, küszködő, szenvedő emberek közül valamelyiknek a sorsa nagyon a szívünkhöz nem nő. Akkor aggódva szállunk le a fölényes magasságból s a közeli szemlélet képei már nem olvadnak olyan megnyugtató és gyönyörködtető összhanggá, mint hogyha messziről nézzük őket. Jókai is így jár az *Eget vivő asszonyszív* írása közben. Csodálattal hajlik meg a kétszázéves mult vallásos szigorúsága előtt, mikor az utókor messze távlatából tekint vissza reá; de mikor az Ungvári Katalin sorsa magára vonja egész figyelmét és rokonszenvét, s mellészegődve, a fennmaradt adatok segítségével közvetlen közelből szemléli — mintegy átéli — a multat: akkor látja meg a fénynek az árnyékát is, akkor ébred a tudatára annak, hogy még a legszebb, legnemesebb elvek diadala is mennyi ártatlan egyén holttestét hagyja a csatatéren. A drákói törvényekre bizonynyal szükség volt az akkori egyházi és polgári kormányzatban, de a gyaló emberi kézben gyakran félresújt a törvény pallosa s annál igazságtalanabbá lesz, minél súlyosabb. Ungvári Katalint, a Baranyi Miklós¹ feleségét gonosz irigyei házasságtörés vádjával rágalmazták meg s a közerkölcs felett válllvetve örködő polgári és egyházi hatóság irtóztatós szenvedéseknek teszi ki az ártatlan asszonyt; hitvány cselédek és rossz-

¹ A Baranyi-családra vonatkozó történeti adatokat lásd Zoltay Lajos: *A váradi Baranyiak* c. cikkében. *Pesti Hírlap* 1901. febr. 26. sz.

akaratu ismerösök tanúvallomása alapján börtönbe veti és becstelen bünösként halálra itéli; az ítélet nem hajtatott ugyan végre rajta, de a méltatlanul beszennyezett hírnevü asszonyt a férje is elhagyta és katolikussá lett, annyira felbőszítette a debreceni törvényes eljárás konok ridegsége. Ettől fogva a két Baranyi-házastárs útja nemcsak elvált egymástól, hanem erkölcsi értelemben is egymás ellentétévé lett. Baranyi Miklós megtagadta a fejedelme iránti hűséget s labanccá vedlett, új vallásának védelme alatt másodszor is megnősült, anélkül, hogy első feleségétől törvényesen elvált volna; már a második asszony oldalán is több volt életében a keserűség, mint az öröm, harmadik neje pedig annyira züllött némberré lett, hogy a férj az utálat miatt nem tudott vele megmaradni egy városban... Így haladt lefelé az erkölcsi lejtőn Baranyi Miklós egykori kuruc huszárkapitány, — s egyidejűleg szinte emberfeletti magasságba emelkedett az ő eltaszított hitvese, a lelketlen törvények ártatlan áldozata, a száz férfinál hősiesebb szívű nő: Ungvári Katalin. Ha csak a maga sorsáról lett volna szó, talán kétségbeesett volna, de a börtönben fia született s ennek a fiúnak a becsületét kellett kivívnia, a világgal elismertetnie. Képtelennek látszó feladat volt ez: egy támasz nélküli, börtönviselt, kálvinista nőszemély kél harcra egykori férjével, aki immár méltóságos septemvir és a szatmári béke után egyre jobban hatalmaskodó katolikus egyház védettje volt s aki semmiképen sem akarta fiának elismerni az Ungvári Katalin gyermekét. A nagyváradí rom. katolikus szentszék érvénytelennek mondotta ki a Miklós és Katalin közötti házasságot, a debreceni református consistorium viszont törvényesnek minősítette a házasságot és a belőle született gyermekeket. Katalin ekkor a nagyváradí káptalan előtt vallomást vettett jegyzőkönyvbe s csodálatraméltó kitartással gyűjtötte fia érdekében a hiteles tanúbizonyságokat, városról városra járva, minden vagyonát és idejét erre áldozva, egész életét erre az egy célra téve fel. Év év után telt, a kis Miklós daliás ifjává nőtt fel... s Katalin ekkor a legvakmerőbb lépésre szánta el magát, ami csak elképzelhető. A római pápához folyamodott igazságért. És a hatalmas egyházfejedelem meghallgatta a szegény kálvinista asszony panaszát s az ítélkezéssel a kalocsai szentszéket bizta meg, a kalocsai bíboros-érsek elnöklete alatt. Ez az egyházi törvényszék, mikor egymás mellett látta a Katalin fiát s a Katalin első férjének, id. Baranyi Miklósnak életnagyságú arcképét: a szinte ámulatbaejtően tökéletes hasonlóság bizonyító ereje előtt meghajolt s hivatalosan

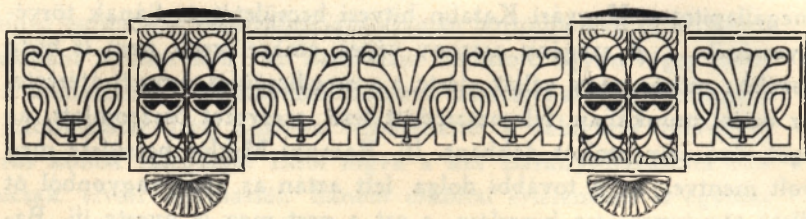
megállapította Ungvári Katalin hitvesi becsületét és fiának törvényességét... A szegény asszony véges emberi ereje nem is bírta tovább; mikor nagy célját elérte s a megdicsőülés örömét átérezte, az óriási munkában felemésztődött testi szervezet összeomlott, az eget vivő szív utolsó dobant. Ifj. Baranyi Miklós becsülete meg volt mentve, az ő további dolga lett aztán az apai vagyonból őt illető törvényes rész kiperlése, s ezt a pert meg is nyerte ifj. Baranyi Miklós — nyolcvannégy éves korában...

És Jókai megbocsátja a debreceni republiának az ő elharmarkodott, kegyetlen, igazságtalan íteletét, mert ezzel kezdődött meg az a kálvária-út, amelyen az ártatlanul szenvedő asszony vértanúi magasságba jutott el, a Jókai optimista ideálmusa pedig a legfőlegelőbb bizonyítékok egyikéhez arra nézve, hogy a földi élet legviszásabbnak látszó jelenségeivel is célja van a mennyei gondviselésnek.

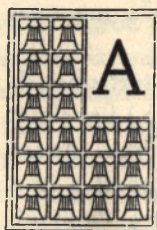
A sok kuriózum közt, melyek „csak Debrecenben történhettek meg, ezelőtt kétszáz évvel“ („Szent József-házasság“ stb.) figyelmet érdemel az a feltevés, hogy a híres arcképfestő, Mányoki Ádám rövid ideig a kép-üldöző, puritán Debrecenben tartózkodott s itt a Baranyi-házaspárt is lefestette. A szakemberek dolga megállapítani, van-e ennek a meglepő állításnak valami biztos alapja.

E regény cselekvényében a hortobágyi élet megragadó különlegessége s a kollégiumi nevelés kivételes jelentősége is szerephez jut, de ezekről később lesz szó.

VII.

z 1848—49-iki szabadságharc a Debrecenben élő Jókaira nézve a legizgalmasabb jelenidő volt, de aztán lassanként mindinkább beleolvadt a múltba. Az 1867-iki kiegyezéssel mintegy hivatalosan is múlttá vált a dicső nemzeti küzdelem kora s Jókai éppen 1867-ben választotta egyik novellája háttéréül a szabadságharcnak azt a szomorú mozzanatát, amely Debrecenben zajlott le:

Nagy Sándor magyar tábornok vesztett csatáját. Valaha, mikor még a forradalom kellős közepéről vagy legalább közvetlen közeléből szemlélte az eseményeket, torzképnél egyéb nem tudott előtte kibontakozni azokból, különösen a debreceni vonatkozású részletekből. De a folyvást növekvő időbeli távolság szépen elmosta a szabadságharc emlékeről a torzvonásokat, minden szennyes foltot, s átalakította a nemzet hősi erényeinek és szenvedéseinek szent jelképévé. Az 1867-ik évben termett elbeszélés, a *Még sem lett belőle tekintetes asszony* című, mintegy azt példázta, hogy az uralkodóval való politikai kiegyezésben a nemzet a teljes állami függetlenségnek lényeges pontjairól lemondott ugyan, de a kibékülés érdekében hozott nemzeti áldozatok közt nem szabad ott lennie a szabadságharc dicső emléke iránti kegyeletnek és az e kegyelet szabad hirdetéséhez való hazafiúi jognak.

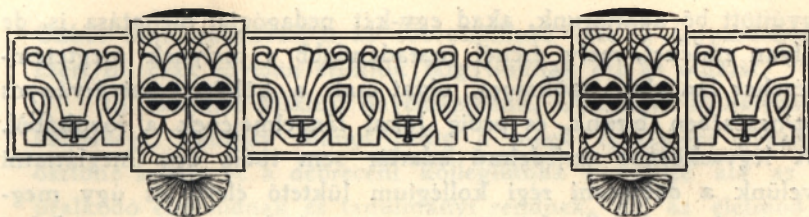
Rögtön ráismerünk Jókai képzeletének legjellegzetesebb hajlamára mindjárt az elbeszélés címében. Tragikus nemzeti sorsunk egyik legmélyebb gyökerű különlegessége az az idegenkedés, amelyet a tősgyökeres magyar lélek az ú. n. hivatalnoki pálya ellen érzett, sőt érez, talán azóta, mióta az eszéből és tanultságából élő magyar ember becsvágyát idegen vérű uralkodóház kegye csábíthatta el a

nemzeti céloktól és érdekektől. Az 1849-iki bukás után a közmegegyezés bélyegét sütötte a nemzet azokra a megtévedt magyar emberekre, akik hivatalt, címet, rangot fogadtak el a győztes zsarnok kezéből . . . A Jókai novellájában szereplő debreceni hentesmester, Kondor János ugyan nemcsak a hazaáruló hivatalnokokra haragudott, hanem általában minden diplomás emberre, legfőképpen pedig az ügyvédekre (mióta egyszer elveszített egy pert) s bizony a novella folyamán Kondor uramat az olvasó alig minősíti hobortos embernél egyébnek, — a novella végén azonban kénytelenek vagyunk igazat adni neki, mikor boldogan megállapítja, hogy a leánya, egyetlen gyermeke, Sárika, mégsem lett tekintetes asszony. T. i. Daczos Lajos, a Kondor Sárika férje ügyvédi vizsgát tett ugyan, a szabadságharcban pedig vitéz honvédtisztként harcolt, de az azután következett szomorú esztendőekben bizony igazi független ember csak az tudott lenni, aki a legszorosabb értelemben vett magánélet keretén belül maradt s az osztrák önkény hivatali rendjével szemben az ú. n. szenvedőleges ellenállás módszeréhez folyamodott. „Akit a két keze el bír még tartani, az nem térdepel le a hatalmasok lábaihoz kegyelmi morzsáért. Idegen törvények, bélyeg, alázatos könyörgés, gyűlölt birákkal való komázás nem egészséges gyomornak való. Leszek iparos, ami apám volt.“ Így beszélt, így tett Daczos Lajos és nem bánta meg tettét soha. Amúgy lehetett volna városbíró s a szabadságharc szerencsés vége esetén valamikor tábornok is, így pedig lett belőle debreceni hentes és — boldog ember. „Van szép háza, gazdasága, van jó felesége, egészsége, gyermekei, van becsülete és megelégedése . . .“ A debreceni csatának a novella cselekvényébe beszótt epizódja azért érdekes, mert — mint a *Csataképek* egyik darabjában — itt is szerepel olyan orosz katonatiszt, aki gyűlöli az uralkodóját s lélekben együttérez a letiport magyarsággal. „Lengyel vagyok én — mondja Lajosnak az orosz őrnagy — szerencsétlen nemzet fia, mint te . . . Te síratod azt, hogy vesztettél, én síratom azt, hogy győztünk . . .“

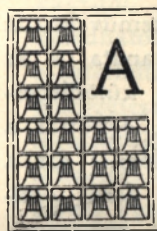
A debreceni csata szomorú motívumát még egy másik helyen is megjeljük Jókainál, és ott is a debreceni civis dicséretével kapcsolatban. A *miskolci szűz* c. kis elbeszélés egyik részlete arról szól, hogy a debreceni csata után Paskievics orosz tábornagy roppantul sáros időben gyalog ment keresztül a főutcán, egy magyar polgári biztos kíséretében. Egy szál padlón kellett áthaladniuk. A padló közepén szemközt jött velük egy természetes civis és mikor

összetalálkoztak, konokul megállt, nem tért ki előlük. „Átkelhetett ám Paskievics a Balkán-szoroson, ráléphetett Varsó nyakára; de azt semmi hatalommal ki nem vihatta, hogy egy debreceni civis-polgár a hajdani padló szoros útjáról az ő rettentő személye elől a sárba kilépjen. Paskievics sértett büszkeséggel csapott a kardjára; de biz eftől a horkantástól még csak a makrapipája se rezzett meg a polgárnak. Ekkor megszólalt a magyar úr a háta mögött: — Ugyan edes hazámfia, legyen szives helyet adni a tábornagy úrnak. — Az már más! Ha szépen kérnek! A természetes polgár erre a szép szóra belépett a sárba, helyett adott a hidon a tábornagynak, megbillentette a kalapját s még azt is mondta, hogy „adj Isten!“ ... Nem épen valószínű történet, de annál megtisztelőbb Debrecenre nézve.

VIII.

debreceni kálvinista reszpublika a maga egészében véve is a magyar faji léleknek izig-vérig sajátos történelmi képződménye. Van azonban egy kivételesen híres és jellegzetes különlegessége is: a kollégium. Ennek az intézménynek a virágkora s igazi országos jelentősége össze volt növe Debrecen kizárólagos kálvinista jellegével és önkormányzati szervezetének kivételes jogi természetével. Amilyen arányban válik modern várossá Debrecen, olyan arányban kell mindinkább elmosódnia a kollégium sajátos történeti egyéniségének is, mert így hozza ezt magával az idők változásának kérlelhetetlensége. A kollégium mai épülete — melynek homlokzata az egyetlen gyönyörű műemlék Debrecenben — már mindössze egy jó évszázadnyi multra tekinthet vissza, ezek a falak már nem emlékeznek az Alma Mater igazi virágkorára. A mai épület nemes ódonsága kívülről még teljes illúziót kelt, de belül már alig néhány terem szolgálja a tulajdonképeni kollégiumi tanítás ügyét: felső tagozatát már el is vesztette a református kollégium, a középső tagozat legnépesebb iskolája is modern hajlékba költözött el, az öreg kollégium manapság a legkülönfélébb jellegű intézeteknek és hivataloknak visszas hatású tömegkaszárnya.

Megilletődve nézzük azokat a képeket, melyek a debreceni kollégiumnak, századokon át az európai neveléstörténet e ritka érdekességű és nagyjelentőségű magyar kuriózumának régi hajlékát ábrázolják; megilletődve nézzük a mai hatalmas épületet is, mely a XIX. század első felében még megőrizhette klasszikus multjának eredeti hagyományait. A kollégium e rég letűnt virágkorának külső-belső életére vonatkozólag van ugyan szorgalmas kéztől össze-

gyűjtött bő adattárunk, akad egy-két pedagógiai méltatása is, de olyan emléket, mely ércnél maradandóbb s melynek megteremtéséhez lángelme szükséges, olyat csak a költészet szivárványszínezésében bírnunk, és pedig Jókai lángelméjének a jóvoltából. A legvaskosabb terjedelmű adattár sem tudja úgy megállatni velünk a debreceni régi kollégium lüktető életét és úgy megéreztetni ennek jellemképző s nemzetnevelő fontosságát, mint Jókai képzeletének bűbajos alkotásai. Jókai a magyar kálvinizmusnak már csak azért is egyik legnagyobb jöltevéje, mert a debreceni kollégium régi szerepét számon tartó nemzeti köztudat kialakulása főként az ő varázsos hatású novelláinak és regényrészleteinek köszönhető.

Ha valahol, hát a debreceni diákéletről festett képekben válik szembetűnővé, mennyire az adomai látásmód szemüvegén át szereti nézni Jókai a világot; a kollégium életmozzanatai s az ezekben szereplő alakok: mind egy-egy adomaszerű különlegesség. S hogy e kacagtató iskolai furcsaságok hajléka egyúttal a nemzeti kultúra egyik pótolhatatlan bástyája tudott lenni: ezt a különösnek látszó összefüggést Jókai világnézetének derűs optimizmusa teszi érthetővé, mely a jókedvben látja az egészséget, azt az erőfőlést, mely az önző egyéni célok szolgálása mellett magasabb hivatás betöltésére is ráér sarkalni az embert. Az egészen a mélyrelátó intuíció sikere, ahogy Jókai a sokaktól ridegnek mondott kálvinista puritánizmust a magyar faj természetes humorával és egészséges jókedvével nemcsak összeférőnek tünteti fel, hanem ennek legalkalmasabb lelki talajául és történelmi szövetségeseül.

A debreceni kollégiumi diákélet rajza mögé három alkalommal vetíti oda Jókai a nemzeti jelentőség elmélyülő távlatát: a *Kis királyokban*, az *Egetvivó asszony szívben* és az *Eppur si muoveben*. Tanussy Manó és ifj. Baranyi Miklós kollégiumi diáksága: jelképes példája annak az átalakulási módnak, mely lehetővé teszi a rendi Magyarország történelmi jótulajdonosságainak átmentését egy más létfeltételeknek engedelmeskedő, új korszakba. A „csittvári krónika” súlyosan bűnhődő munkatársai pedig a nagy átalakulási folyamatnak mintegy a másik, ellentétes irányú sodrát jelképezik viselkedésükkel: a nyugateurópai szabad eszmék beömlésztésének egyelőre tilos, nem is veszélytelen, de már nem is halasztható kísérletét a magyar glóbus dohos, állott légkörébe. Mindezek a Jókai-művek a legismertebbek közé tartoznak, Oláh

Gábor tanulmányában is az idevonatkozó rész a leggazdagabb,¹ ezért mi csak röviden érintjük tárgyunknak ezt az oldalát.

Ifj. Baranyi Miklóst nevelőapjának, Gyarmati Mihálynak a bölcsesége, Tanussy Manót pedig a maga egészséges gyermeki ösztönz küldte be a debreceni kollégiumba s vetette alá az ott uralkodó életmódnak és tanulmányi rendnek. Ez az életmód és ez a tanulmányi rend a maga anyagi szegénységével, sőt nélkülözéseivel és szellemi gazdagságával a jellemképzés kitűnő iskolája volt s anyjának, a debreceni kálvinista köztársaságnak vérszerinti, édes gyermeke: maga is demokratikus köztársaság, mert benne minden helyet, a legmagasabb polcot is kivívhatta önerejéből a legszegényebb diák is; viszont a „dárdás“-tól, „mendikás“-tól, „bagó“-tól a „senior“-ig bölcs beosztású lépcsőfokokon haladhatott az egyéni becsvágy elébb-elébb s akarva, nem akarva, megtanulta becsülni mindegyiket. Egyik legéletrevalóbb és legjellegzetesebb intézménye volt a kollégium nevelő rendszerének a legációbajárás: az önállóságra szoktatás és idején való tapasztalatszerzés e nagyszerű módja. A legációba menetel az ú. n. elekcióval kezdődött (kezdődik ma is), a tűzoltó-csapat és a kántus vezető tagjai a legáció helyének megválasztásakor a rangsorban 10—15—20 kortársukat átugrottak s elébb választottak ezeknél. A választás után különben még bő lehetősége volt a választott helyek „elcserélésének“. Némelyik legációs hely nem is egy ekléziát jelentett, hanem kettőt-hármat, vagyis a legátusnak ugyanazon az ünnepnapon két-három faluban kellett prédikációkat mondania, ünnep után a jutalmi garasokért végig házalnia a falut vagy falvakat s visszagyalogolnia a kollégiumba. De nemcsak ünnepnapokon jutott ki a szereplésből a kollégiumi ifjúságnak. Temetés alkalmával előbb a halottas háznál „virrasztani“, a temetés napján a halottat énekszóval a temetőbe kísérni (kit petákért, kit májásért, kit húszasért); tűzvész esetén a veszélyes helyre rohanni légvonal irányában s az útba eső kerítést mindet ledönteni a „gerundium“ egy-egy ütésével stb. stb. Az internátusi és konviktusi mindennapi élet százféle baját, ezerféle örömet ki tudná hirtelenében előszámlálni! Jókai keresztülbeszél három sűrűn telenyomatott könyvlapot csupa olyan diákszobai műszavakkal, hogy az, aki nem a debreceni kollégium növendéke volt, tiz közül sem ért meg egyet. De e sok furcsaság mögött szinte észre-

vétlenül ment végbe a „bagoly“-ként iskolába került tudatlan kis fickónak okos, képzett, életrevaló magyar férfijellemmé való érlelődése. A testi-lelki renyheségben élő magyar nemes, mikor az ősi birtok kicsúszott a lába alól: nem lelt magának helyet a világban, csak ha végigjárta a puritán önképzés kálvinista módszerű iskoláját s lett aztán iparossá, mint ifj. Baranyi Miklós, vagy mérnökké, mint Tanussy Manó, de mindenképen különb emberre, mint amilyenekből az apjuk nemzedéke állott. „Lehet csúfolódni a szegény kálvinistákra; de azt el kell ismerni, hogy súlyos korszakokon keresztül az ő patriarchális didaktikai rendszerük tartotta fenn és terjesztette nagy Magyarországon a magyar nemzetiséget, a szabadságérzetet és a közművelődést“.¹

Mint minden erős meggyőződésnek, a kálvinista világnézetnek és nevelési rendszernek is voltak és vannak időnként árnyoldalai, kinövésai, túlzásai. Az ú. n. vaskalaposság hibája a kollégium virágkorában is fel-felüthette a fejét s akart talán mozdulatlanná merevíteni maga körül mindent. De ilyenkor mindig akadtak önfiai közül olyanok, akik sajátmaguk feláldozása árán is szembeszálltak a maradiság elvével. Jenőy Kálmán sóhajtván állapítja meg az áthidalhatatlan űrt, mellyel az „odium theologicum“ választja el őt és társait (s velük együtt a Jókai lelkes liberálisizmusát) a professzoroktól. Lehet az is, hogy a kálvinista Debrecen pl. a magyar színészet ügye, az esztétikai, művészeti szépnek a szempontja, vagy az ősmagyarok pogánykori története iránt nem birt kellő érzékkel... de a szabad vizsgálódás nevében végzett nevelői munkájával a kollégium szinte automaticæ gondoskodott arról, hogy az ilyen egyoldalú megmerevedés ellen idejében fellépjenek növendékei sorából a Jenőy Kálmánok, Borcsayak, Barkó Pálok. A kollégiumból kicsaphatják őket, de a kollégiumi nevelés chrismáját le nem törölhetik róluk.

A megragadó mélységű és jelentőségű eszmei háttértől azonban túlságosan is elvonja az olvasók figyelmét az adomai jókedv kicsapongása, mely csaknem szünet nélküli tombol s a cselekvény mezejének úgyszólván minden talpalatnyi helyét magának foglalja le. Jókainak a debreceni diákokról és a professzorokról szóló mindenik műve egy-egy káprázatos színvegyülekben csillogó mozaikkép, melynek mindenik piciny kockája egy-egy anekdota, tizszerannyi tömegű adomai mozaikszilánk pedig mindig felhasználatlan

tartaléknak marad s türelmetlenül várja, hogy rájuk is sor kerüljön. Amit semmiféle hatalom meg nem tudna tenni Jókai költői egyéniségével, azt minduntalan megteszi a debreceni kollégium vagyonát képező adomai kincs-özőn: a Jókai képzeletét rabjává tudja igézni; ilyenkor nem Jókai a varázsló, hanem ő van elbűvölődve, többet fogad el kölcsön az évszázadok alatt felhalmozódott adomakincsből, mint amennyi anyagot ő ad a cselekvény épületéhez. Az adomáknak ez a feltartóztathatatlan áradata benyomul tilos helyekre is. Mily bohózati jellegűvé válik pl. az a nagyon is komoly háttérű és szomorú végű fegyelmi vizsgálat, melyen Járai Ézsaiás kollégiumi rektor-professzor vallatja a vádlott diákokat s íme a vádlottak egyike az első kérdésre törökül, a másodikra perzsául, a harmadikra tatárul felel¹, a rektor úr pedig — miután előbb a nyelvével tanácsot kért odvas fogától — buzgón fordítgatja magyarra a feleleteket a maga sajátos beszédmodorában, melyet „kottára lehetett volna szedni mind hanglejtési, mind ütenykülönbségi változatainál fogva“. A konferencia egész lefolyása, a kicsapott diákok vendégeskedése Csollán Bertinél, vagy a *Kis királyok*-ban Tanussy Manó kollégiumi élete, a temetési, legációi kaland stb. stb. mind abból az adomai kincsgarmadából való, melynek fényes pénzdarabjait két marokkal szórja Jókai mesemondás közben.

Az *Eppur si muove* és a *Kis királyok* c. regényekben a cselekvénynek csak egy része fűződik a debreceni diákélethez s e regények komoly alapeszméjével és szónokias hevű fejtegetéseivel néha surlódásba is kerül az adomák ríktő színezete és torzító jökedve. Van azonban Jókainak egy hosszabb novellája (vagy kis regénye), amely minden fenntartás nélkül átadja magát az adomai hangulatnak s a költői motiváció terén mindazt a szabadságot igénybe veszi, ami pl. a drámai költészet művelői között csak a bohózatirót illeti meg, — s Jókainak ezt a munkáját a benne pezsgő végletes jókedv komikai irodalmunk egyik legmulatságosabb termékévé avatja. E nagysikerű bohózatos elbeszélés címe: *A debreceni lúnátikus*.

Ismételjük, hogy azon adomák legnagyobb részének, melyek Jókai műveiben a debreceni kollégiumra vonatkoznak, hagyományi erejük van, azok nem Jókai ötletei, hanem vagy történelmi valóság is van bennük több-kevesebb, vagy legalább is a köztudatban régóta élő s debreceni viszonyokhoz fűződő tréfás, csattanós alko-

¹ Barkó Pál feleleteit Vámbéry Arminnal fordíttatta le Jókai törökre, perzsára, tatárra. Lásd Velezdi Mihály cikkét: *Napkelet* 1925. 7. sz.

tásai a diák-humornak. Még a „csittvári krónika“ adomaszerű, regényes motivumáról sem tudhatjuk, nem hagyományon vagy épen adatokon alapul-e.¹ Az olvasók közül azok, akik valaha a debreceni kollégium növendékei voltak, Jókai regényeinek hol egyik, hol másik részletében ismertek rá saját élményi emlékeikre s néha megjegyzéseket tettek rájuk, mint pl. Pap Gábor vitonyai ref. lelkész az *Eppur si muove* 42. lapján olvasható diák-búcsúdai szövegére vonatkozólag.²

A *Debreceni lúnátikus* c. elbeszélés is, mikor épen ötven évvel ezelőtt, 1875-ben, először jelent meg, már csak azért is érdekesnek tetszett a debreceni olvasók előtt, mert Jókai a komikai cselekvény hitelének alátámasztására ügyesen ki tudta aknázni azt a hagyományt, amely akkortájt bizonyára elevenen élt a város lakosságának tudatában némely valósággal előfordult holdkóros-sági esetre vonatkozólag a kollégium diákjaival kapcsolatban.³ De Jókai elbeszélésében az egész „lúnátikusság“ csak móka, szerelmi háttérű diákcsíny, melynek egészséges természetű oka és megnyugtató kifejllete van. Az egész munka adomák halmaza. Ezt az adoma-halmazt meglehetősen gyenge fonál tartja össze, de az olvasó nem is igen törődik folytonos kacagása közben a mű szerkezetének hevenyészettiségevel.

Hogy egy-egy egész Jókai regény, valahányszor a debreceni diákéletből veszi tárgyát, jóformán nem egyéb szípkarkázó jókedvű adomagyűjteménynél: meggyőzően mutatja a *Debreceni lúnátikus* tartalmi vázolata:

I. fejezet: *A nagy piacon*. 1. Jókai visszaemlékezése Besze Jánosra, a híres népszónokra; a piac népe 1849-ben meg akar lincselni egy hazaárulás gyanúja alatt levő várparancsnokot, de Besze János ügyes szónoki fogással megmenti. 2. Délelőtti 11 óra, a diákok hazafelé özönlenek a kollégiumból, a piaci kofák aggodalmasan vigyáznak portékaikra, de egy furfangos diák ingyen végigkóstolja a kofák egész élelmiszer-készletét, mert a lúnátizmusban való hit és kételkedés álláspontját aszerint cserélgeti, amint „hívó“ vagy „nem hívó“ kofák sátrához ér. 3. Két professzor is

¹ Lásd: Balogh Ferenc: *A debreceni ref. kollégium története* (1904) 210., 636. l. — Oláh Gábor, i. h. 273. l. — ² Lásd: Velezdi Mihály idézett cikkét a *Napkeletben*. — ³ Lásd: Oláh Gábor, i. h. 268. l. — S. Szabó József: *A debreceni lúnátikus-járvány*. Debreceni Protestáns Lap 1925. 6. szám (febr. 7.) Törös László: *Jókai regénytró művészete a Debreceni lúnátikus alapján*, Nagykovács 1925. 8—22. l.

jön a kollégiumból: Harangi Ézsaiás és Tóbiási Mózes, vő és após, együtt laknak, de minden tekintetben egymás ellentétei, termetre, vérmérsékletre, tudományos meggyőződésre nézve, ezért örökösen vitatkoznak. 4. Harangi adomája a kollégiumi felügyelő diákról, aki az alvó Naszályit távollevőnek minősítette („aki aluszik, az nem él; — aki nem él, az nincsen; — aki nincsen, az jelen sincsen“). 5. A debreceni talyigás. A debreceni talyigának azért van csak két kereke, mert két kerék nem akad el olyan véglegesen a sárban, mint négy. Az ülésen tanácsos háttal a ló felé elhelyezkedni, mert zökkenő alkalmával úgyis kiesik az útas, már pedig előrebukni tűrhetőbb, mint hátrafelé. Tóbiási felüi a talyigára, a talyigás szokott módján belevág az ostorral a loba meg a vendégbe, egyet hátra, másikat előre s meglódul a sár közepébe. — II. fejezet: *A közös konyha*. 1. A régi konyha dicsérete az író idejébeli hitvány takaréktűzhely rovására. A két professzorné közös konyhája nem lett volna két asszony számára kevés, hanem a két asszony volt annak a konyhának sok! 2. Tóbiási és második felesége egyetértett egymással abban, hogy van egy kiadni való és egy otthon őrizendő vagyonuk; de Tóbiási a pénzt akarta kiadni kamatra és Veronkát otthon tartani, az asszony pedig Veronkát férjhez adni és a pénzt otthon eldugni. 3. Tóbiásiné Nyaviga Vincét szemelte ki férjnek Veronka számára, egy csúnya, ügyetlen, alattomos frátert, mert a mamák egészen más szemmel nézik a férfiakat, ha leányuk számára akarnak közülök férjet választani, vagy — a maguk számára. 4. Nyavigát Tóbiásiné férjnek szánta Veronka mellé, Veronka azonban ki nem állhatta; Harangi is pártolta Nyavigát, Haranginé ki nem állhatta; a lúnátikusban Tóbiási hisz, Harangi nem, viszont Haranginé hisz, Tóbiásiné nem: a két asszony még a közös szolgálonak is ellentétes parancsokat ad egyszerre, még a nevét is kétféleképen mondják: „Borcsa! — Babi! Ide gyere! — Ott maradj!“ 5. A mai lányok, „húszan tizenkilenc közül“ nem tudják, miféle hangszer a — gereben. Dallos Ádám lábánál fogva, fejfelé lefelé leereszkedik egy szűk padláslyukon, hogy csókot kapjon a gerebenező Veronkától. — III. fejezet: *Az eltévedt ütleget*. Mialatt Dallos fejfelé lefelé csügg, a padláslyukban kapaszkodó lábat meglátja a hazafelé haladó Harangi. Mire azonban a kissé kerülő úton beérkezik az udvarra, akkorra Dallos már eltávozott a padláson át, ellenben háttal az ajtó felé egy fiatal ember áll s Veronkára bámul; nosza Harangi, a padláslyuk tornászát sejtve benne, botjával irgalmatlanul végig

húz a hátán, — akkor veszi észre, hogy saját kedvencét, Nyavigát verte meg (ennyiből áll az egész fejezet). — IV. fejezet: *Igazságos Dániel*. 1. A fősvény Tóbiási még csak most érkezik haza (mert hát talyigán utazott, nem pedig gyalog). A talyigás tiz garast követel tőle a kocsikázásért. Tóbiási, papi jellegére hivatkozva, megesketi a talyigást arra, hogy más útastól is tiz garas költséget szokott kérni; minthogy pedig a papnak minden esketésért nyolc garas díj jár, — odaad Tóbiási a talyigásnak két garast. 2. Tóbiási, Harangi, Nyaviga levett kalappal állnak a konyhaajtó előtt s udvariaskodnak egymással sokáig, hogy melyikőjük menjen be előbb; végre Harangi ráordít Nyavigára: „Betetszík mindjárt!“, Nyaviga aztán bebotlott ijedten a konyhába. 3. Nyaviga éjszaka a kollégium padlásán a „lúnátikus“ szökevény-diák után nyomoz. A kíséretében levő „dárdások“ a lúnátikus pártján vannak, ezért hirtelen összetörik a lámpásukat s ijedséget tettetve lerohannak a lépcsőn, egyikőjük meg is sebesült a homlokán. Másnap Nyaviga vallatóra fogta a megsebesült dárdást, de az azt erősítgette, hogy egész éjjel ki se mozdult az ágyból. Hát a homlokát mi lelte? Erre nézve a dárdás azt a magyarázatot adta, hogy ömaga harapta meg s mikor Nyaviga ezt nem akarta elhinni, a dárdás hozzátette: székre állt fel, úgy harapta meg. 4. Harangi és Tóbiási azt kezdi gyanítani, hogy Nyaviga a lúnátikus. Ezért éjszakára egy dézsza hideg vizet tesznek az ágya elé. Nyaviga aztán, „amint egyért-másért leszállt az ágyából“, térdig esett bele a hideg-vizes dézsába. — V. fejezet: *Nagy halott van*. 1. Tóbiásiné „meghalt.“ Az orvos meg sem vizsgálta a halottat, csak annyit kérdezett a családtagoktól, hogy a nagytiszteletű asszony tudja-e mozgatni a nyelvét. Mikor meghallotta, hogy nem tudja mozgatni, nagy meggyőződéssel állította ki a bizonyítványt, hogy: no, akkor bizonyosan meghalt. 2. Harangi említi kenetteljes bibliai stílusban „az Úr szőlőjét;“ Tóbiási félreértve ezt, kérdi: „Az én szőlőm?“ Harangi: Nem, a „Zebaoth úr szőlője.“ 3. A koporsóban fekvő Tóbiásiné moccanni se tudott, sem egy szót szólani, de teljesen eszméletén volt. A két férfi kapzsian kereste a „megboldogult“ nő dugaszban levő pénzét. Mig rossz helyen keresgéltek, a „halott“ csak nevetett magában és szerette volna mondani nekik: „viz, viz!“, de mikor aztán a virágcserepekre került a kutatás sora, akkor vette észre, hogy mégis csak alaposan meg lehet halva, ha még erre sem tudja megmozdítani a nyelvét. 4. Tóbiásinének az volt a szokása, hogy papírpénzét a biblia összeragasztott lapjai közé rejtette. Így pénze

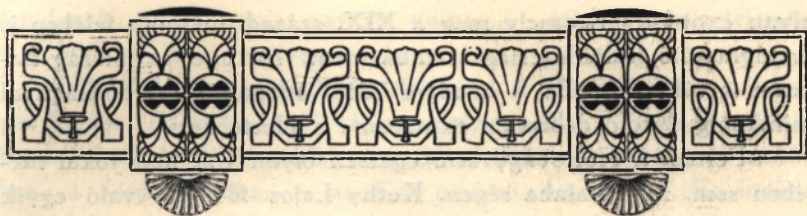
is jó helyen volt, meg aztán Veronka sem akadt rá a biblia szövegének egyes olyan részleteire, melyek nem leány számára való olvasmányok. 5. Diákok virrasztanak a koporsónál s gúnyos és tréfás sírfeliratokat rögtönöznek; pl. „Itt *nyugszik* már Márta asszony. De még az ura is otthon.“ — VI. fejezet: *Az academica promotio*. 1. „Mi az az *academica promotio*? Az magyarul: akadémiára való promoteáltatás.“ 2. Bővebb, de szintén adomai magyarázata ennek a latin műszónak. 3. Az esperes kérdései a vizsgázó két jelölthöz: Dalloshoz és Nyavigához: Hány font füstöt lehet nyerni egy mázsa fából, stb. 4. Az esperes sorsot húzat Dallossal, de ez tudván, hogy mind a két cédula üres, hirtelen lenyeli a kihúzott cédulát s azt mondja, nézzék meg a Nyaviga céduláját. — VII. fejezet: *A nagy botos*. Az esperes a temetési beszédben nagyon kíváncsnak rajzolta a másvilágot s leszólta a földi életet. De azért, mikor hirtelen tűz támadt a halottas háznál, mégis csak szaladt mindenki, az esperes is, elodázni a másvilágra jutást s meghosszabbítani ezt a rossz földi életet. 2. Dallos Ádám átöleli a halottat, hogy kivegye a koporsóból; ugyanakkor a halott is átöleli Dallost, mert a nagy ijedség megszüntette a test merevségét. 3. Eltemetik az üres koporsót. — VIII. fejezet: *A búcsúpohár*. 1. Nyaviga részegségének fokozatai. 2. Nyaviga szerelmet vall Haranginénak. 3. Haranginé helytelenül alkalmazott vagy kiejtett latin szavakat kever beszédébe. — IX. fejezet: *A veszedelmes imádó*. Nyaviga a pincébe búvik s az ajtót rázárják, Dallos a padláson át elmenekül. — X. fejezet: *A holddal járó*. A „lúnátikus“ (= Dallos) a kollégium tetején gúnyos versekben kürtöli ki Nyaviga szerelmét Haranginé iránt s Harangit eszi a méreg. — XI. fejezet: *Deus ex machina*. 1. A közismert adoma: szomjazom, bort szomjazom, sok bort szomjazom. 2. A halottnak vélt Tóbiásiné mint kísértet hazamegy s Dallost lépteti elő vőlegénnyé. 3. Tóbiási a hiábavaló temetés költségének megfizetését követeli a feleségétől, de ez a virágcserepek tartalma iránt kezd érdeklődni s Tóbiási elhallgat.

Íme, csupa adomai csattanó, kacagtató tréfa, kedves képtelenség az egész elbeszélés. Nem lehet itt szó a valószínűség szempontjának vizsgálgatásáról sem a helyzetekre, sem a jellemekre vonatkozólag, de a legderűsebb humor ösereje, mely jókedvében szándékosan elveti a súlykot s torzképeket vág önmagának a mulattatására: a műköltészetben ritkán buzog ilyen bőséggel és ilyen kristálytisztá naivsággal. A szív és lélek diákos üdesége,

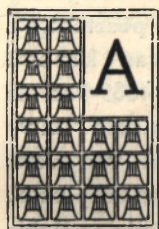
romlatlan, fiatal rugékonysága kell az ilyen művek létrehozásához. Jókai olyankor tud szíve legmélyéig diákos gondatlanságú, adomázó poétává ifjodni, mikor a debreceni kollégium régi jó időivel játszadozik képzelete.

A gyermekes naivság és diákos jókedv mögött azonban a humor érettebb és mélyebb változata is meg-megcsillan. Jókai képzelete mindig kapható a játékra, de meg-megérettet velünk, hogy vannak a játékok közt is olyanok, amelyekhez nem mindennapi képességek kellene. Például *A magyar Faust* c. munka nagyobb részét a diákgyermek is élvezettel olvassa, hiszen azok az adomaszerű, csodás műveletek vannak benne elbeszélve, amelyeket a néphagyomány a debreceni kollégium egykori híres professzorának, az ördöngös bűvész hírében álló Hatvani Istvánnak tulajdonít. Az érettebb eszű olvasó figyelmét azonban inkább a keret ragadja meg, amelybe Jókai a monda közismert anyagát belehelyezte. A nagy mesemondó szívesen kielégíti a naiv emberek csodálkozni szerető hajlamát Hatvani bűvészi mutatványainak elsorolásával, de aztán ömaga fölemelkedik a humoros világnézet legmagasabb pontjára s abból a fölényes magasságból intézi el azt a kérdést: el lehet-e hínni a Hatvani nevéhez fűződő csodálatos tetteket. Ezt a lényegében kritikai, boncoló eljárást is játszva végzi el, de elismerésünket épen a játszi könnyedség vivja ki, mikor be tud lopódní szinte a filozófiai szempont mélységeibe is... Hogy ehhez a témához hozzányúlt Jókai, természetes dolog; Hatvani a sok híres és furcsa debreceni professzor között is a leghíresebb és legkülönlegesebb, a Faust-monda egyetlen magyar leszármazottja, igazi kuriózum. De ahogy Jókai megírta ezt a témát, az maga is különlegesség, valósággal műfaji kuriózum: kettős képet ad ugyanarról a tárgyról; az egyik kép a naiv olvasó szemében tükröződik, a másik a — Kakas Mártonéban.

IX.

A múlt század közepe óta nemcsak a kollégium, hanem az egész város jellegzetes, különleges egyéniségéből is mind többet-többet mostak el és porlasztottak le az új idők áramlatai. Nemcsak az ötvenes-hatvanas évek osztrák önkényuralma szólt bele a város és kollégium életrendjébe, jogkörébe stb. és tett rajta „korszerű“ változtatásokat, hanem a kiegyezés utáni korszellem is lázas sietséggel igyekezett faji és nemzeti egyéniségünket európai divat szerint átöltöztetni. Ezt az átöltöztetést talán sehol sem kellett annyira előlről kezdeni, mint Debrecenben. A régi hagyományok és a modern világnézet között háromnegyed évszázad óta mindmaig tart a sűrűlőds, birkózás, a létért való kölcsönös harc. A lélektani aprólékos elemzés és finoman részletező környezetrajz regényíró-mesterei hálás anyagot lelhetnének éppen abban a lassú, fokozatos átalakulási folyamatban, mely a szabadságharc óta mossza-szapulja-idomítja az egykori kálvinista reszpublika külső-belső szervezetét. De Jókai tudvalevőleg nem az átmeneti helyzeteket, nem a szürke, határozatlan színvegyületeket, nem az egyelőre eldöntetlenül maradó küzdelmeket szereti, hanem a határozott, erős, ragyogó színeket, a csattanós végű jeleneteket, a száz százalékos ellentéteket, az eszmei célzatosság hiány nélküli diadalát, a markáns, sőt gyakran végletesre hatványozott jellemeket. Ha Debrecenben lakott volna Jókai, bizonyára talált volna bőven izlése szerinti költői anyagot idebenn is, de a fővárosi távlatból keletre néző romantikus képzelet már nem bent a városban, hanem rajta kívül fedezett fel

olyan exotikumot, amely még a XIX. század második felében is országgraszoló különlegesség számba ment, sőt híre az ország határára is túlterjedt. Ez a modern idők átlagosító zsarnokságával mindmaig dacoló debreceni exotikum: a Hortobágy.

Persze, a Hortobágy sem egészen olyan volt már Jókai idejében sem, mint valaha régen. Kuthy Lajos 1846-ból való egyik romantikus szépségű hortobágyi tájképének főalakja: a farkas. Pár évvel később, 1849 augusztusának vége felé a bújdosó Jókai szemtől-szemben látta a Hortobágy vadvízes ingoványait, melyek közt menthetetlenül elpusztulna az ember olyan kalauz nélkül, aki egész életét ott tölti el s a vidéknek minden rögét, minden fáját ismeri. A Tisza-szabályozás lényegesen megváltoztatta ennek a vidéknek is a képét és éghajlati viszonyait, de azért a Hortobágy területe továbbra is jellegzetes földrajzi különlegesség maradt, a mocsaras ingoványok helye beláthatatlan pusztasággá és legelővé alakult át, amelyen eltévedni épen olyan könnyű volt, ha kevésbé veszélyes is, mint régen. Még 1889-ben is jogosan írhatta róla Jókai: „Mi az a hortobágyi pusztaság? Egy ismeretlen sziget a szárazföldön. 'Sziget', mert körül van véve a civilizált világ tengere által... maga pedig egy őspusztaság, amit ekevas föl nem hasogatott soha... A pusztaság végtelen labirintusába ritkán vetődik el valaki; jártas kalauz nélkül meg se is próbálja...”

Nem csoda, ha ez az izgató különlegesség állandó erővel vonzotta Jókait. Le is rándult öreg korában is több ízben Debrecenbe, csak azért, hogy a Hortobágyot a maga igazi valóságában, közvetlen közelből szemlélhesse. A város vezetői természetesen mindig megtisztelőnek érezték Debrecenre nézve a világhírű regényköltő látogatását; igyekeztek neki mindenben segítségére lenni, udvarias buzgalmukkal néha talán a Jókai sajátos célja szempontjából túlságba is estek, a civilizáció kényelmi eszközeivel akarván kínálkozni ott is, ahova Jókait épen az exotikum iránti őshajlam csalogatta. „Legjobban, azt hiszem, kisöpörtetni, kifésülni, kiválsztatni szerették volna az egész pusztát, embereket, állatokat — tán még a természetet is. Legyen minden a lehető legelegánsabb, rendesebb egy ilyen kiváló vendég számára...” írja visszaemlékezésében Feszty Árpádné.¹ No de Jókai képzelete, mielőtt a hortobágyi látóhatár bűvös körébe jutott, úgyis rögtön elkezdett

¹ Feszty Árpádné: *Hogy született a Sárka rózsája?* Pesti Hírlap 1925 június 21.

mindenről, ami illúzióját zavarta volna, — átadta magát teljesen a különleges látvány élvezetének.

1889-iki látogatásának emlékét őrzi *A Hortobágy* című pompás leírása. Ez az a festői vázlat, melyet aztán hortobágyi vonatkozású későbbi regénycselekvényeiben felhasznál, különösen kettőben: a *Sárga rózsában* és az *Eget vivő asszonyszívben*. Ez utóbbi példának az ad érdekességet, hogy ebben a regényben Jókai az ő egykorú hortobágyi megfigyeléseit átviszi a kétszáz éves multba, mert tudja, hogy ezt nyugodtan teheti, eljárása nem válik ezáltal anachronizmussá, hiszen a Hortobágy exotikuma éppen abban van, hogy a civilizáció nagy mértékű és rohamos fejlődése közepette csaknem teljesen változatlanul megőrizte a maga sajátos népeleti jellemvonásait. Az a részlet, mely az *Eget vivő asszonyszív* c. regényben a Baranyi-házaspár esküvő utáni rövid hortobágyi (Zelemér-pusztai) tartózkodását beszéli el, a környezetfestő motívumokat minden pontjukban a tíz évvel azelőtti leírásból vette át. A Rákóczi-szabadságharc idején már ki van fejlődve a Hortobágy lakói között az a rangfokozat, mely a gulyásnál kezdődik s a juhásznál végződik. Mindjárt az országút garádján találkozunk a juhással, amint botjára támaszkodik, üres pipáját szortyogtatja, fején ott van a nagy, mozsáralakú, karimátlan süveg s ezen ragyog két nagy rézbetű: D. V. („Ami nem azt jelenti ám, hogy „Dugd el, Vedd el”, hanem azt, hogy „Debrecen Városa””); a birkanyája megy szépen utána, mert a hat komondor rendben tartja. De már a kondásnak kísérnie kell a sertécsordáját, mert kutyát nem tarthat, ezt széttépnék a disznók. Amarrébb a ménest terelgeti a csikós. Legnagyobb úr, legelőkelőbb a pásztorok közt a gulyás. A többinek mindnek szurtos, dohos kunyhója van, mellette nádcserepy vagy szélfogó; de a gulyás karámja vályogból épült, ajtaja, ablaka, széles eresze van. A karám mellett van a „vasaló”, tető nélküli kerek nádkunyhó, ebben van a tűzhely, ott tüzel árva-tőzeggel a talyigásnak nevezett pásztor-gyerek, ez főzi meg az ételt és hordja szét talyigán a messzebb legeltető pásztorokhoz. Ilyen ételek: cibereleves, tésztás kása, bálmos. Egyetlen szükséges evőeszköz a kanál, ezért néhány cinkanál a nyelénél fogva oda van dugva a karám nádfedelébe; ha néha több kanálra van szükség, akkor az ér vizéből békateknőt (hazai gyöngyházat) vesznek ki, belecsíptetik egy hasított végű fűzfavesszőbe s kitűnő kanál lesz belőle. A karám egyetlen szobájának butorzata: egy szalmaágy, gubapokróccal betakarva, hosszúszerű bir-

kabór rajta a párna, aztán egy X lábú asztal és egy tulipántos láda. A falon csomóba kötött friss levendula és borsosmenta csügg s beillatozza a szoba levegőjét... Ezek az adatok mindenütt ott szerepelnek, valahányszor a cselekvény színhelyét a Hortobágyra teszi át Jókai.

De Jókai hortobágyi megfigyeléseinek legszebb költői kivirágzása: a *Sárga rózsza* c. „pusztai regény“, a szerkezet tömörségére, az alak és tartalom közötti művészi összhangra nézve Jókai leg-tökéletesebb műve. E költői alkotás kivételes sikerének egyik magyarázata az a Jókainál szokatlan körülmény, hogy a témának ideje volt a kellő művészi megérlelődésre. Mert a *Sárga rózsza* c. regény (1892) nem egyéb, mint a három évvel korábban megjelent *Hortobágy* c. leírás átteremtése regénnyé. A *Hortobágy* nagyszabású helyszíni tanulmány, magában véve is remeke a festői leírásnak; de ez a művészi tájkép a *Sárga rózsában* telik meg élettel, a néprajzi érdek uralma ebben hódol meg a költői, a művészi szempont szuverénitása előtt.

A *Hortobágy* c. leírás részleteire egymás után ráismerünk a *Sárga rózsában*, mint a művészi épület nyersanyagára. A számadó lakása, eledelei, a „vasaló“, a talyigás, a csordakút stb. majdnem mondatról mondatra átkerült, a természeti tűnemények felejtethetlennül szép rajza szintén: a reggeli szürkület legkezdetét „hajnalpercenés“-nek hívják a Hortobágyon; még látszanak ilyenkor az égen a csillagok: a göncöl szekere vagy göncöl térítője, a bojtár kettőse, az árvaleány pillantása, a kaszás csillag, a bujdosók lámpása, a három király csillaga, a hetevény csillaga, a mennyország ablaka. De nem sokáig látszanak már, mert közeledik az égbolt tündöklő fényű fejedelme. Ah, a napkelte a Hortobágyon! Mily gyönyörű leírást ad róla Jókai s mily egyformát a *Hortobágyban* és a *Sárga rózsában*: hogyan látszik a nap eleinte izzó tűzhegynek, majd égő piramisnak, később hogyan válik ötszegletűvé, azután olyanná, mint egy fekvő tojás, nemsokára alul összeszűkülve hogyan ölt gombaalakot, hogyan lesz citrom- és urnaalakúvá. A „hajnal délibábja“ ez a csodaszép tűnemény... Igen, a délibáb, az igazi délibáb! A *Hortobágyban* Jókai maga festi le, a *Sárga rózsában* egy állatorvos szájába adja a hortobágyi délibáb dicsőítését s egy bécsi festőt juttat a hortobágyi pusztai tűnemények láttakor egyik ámulatból a másikba, de a megrajzolt természeti minta mindkét helyen ugyanaz. A forgószeles pusztai zivatar is megjelenik mind a két alkalommal s mind a kétszer szembe rohan a

kezdődő itéletidővel egy-egy csikosbojtár. Mind a két helyen megismerkedünk a doktorral, a számadóval, bojtárokkal; egyik csikosbojtárról azt is megtudjuk már a *Hortobágy* c. leírásból, hogy a csárda ivójába két éve nem lépett be s ezután sem teszi be a lábát oda, mert összezördült a csárdás leányával s felfogadta, hogy nem látja többé. Ugyane leírásban történik említés két bojtár párviadaláról, melyet a felek a lovagiasság pusztai szabályai szerint löhátton, furkósbottal vívtak meg. Az esett birka „szikkasztott“ húsának jóízű mivolta mind a két műben hatásos részletként szerepel, ugyanazok a népdalok csengenek fülünkbe mind a két munkából... de a *Hortobágy* c. leírás igazi hivatása az lett, hogy táplálékul szolgáljon a *Sárga rózsza* című műalkotás szervezetének.

A Hortobágy Magyarország különlegessége; a sárga rózsza pedig a Hortobágy különlegessége: exotikum az exotikumban. Egyetlenegy példány van a fájából az egész Hortobágyon. A csárda-bérlő kertjében nyílik. Valami idegen hozta oda talán Belgiumból, a végeláthatatlan pusztaság természetes, otthonos, szerény vadvirágai közé a civilizációnak ezt a nemesített rózsza-oltványát. A „Sárga rózsza“ regénycim különben olyanforma kettős értelmű kifejezés, mint pl. a „Fekete gyémántok“, mely hol a köszénre, hol az Evila ragyogó két fekete szemére vonatkozik. A „Sárga rózsza“ is kettős jelentésű: azt a leányt is ezen a néven emlegették, aki arról a rózsafáról szakítani szokott (nem magának). „Ezt sem tudni, hol vette az öreg csapláros; felesége nem volt. Úgy felejtette ott valaki. Megtartották, felnevelték; szép karcsú virágszál lett belőle. Nem volt annak az arca piros, mint a többi leányoké; hanem valami átlátszó hamvassárga“... Az egyetlen nőszemély ez a leány az egész pusztai birodalom területén; még ha egyik-másik hortobágyi férfinak felesége van is, mint pl. a számadóknak, az asszony akkor is bent lakik a városban s vasárnap délutánonként hordja ki az urának az egész hétre való eleséget. Lehetetlen, hogy ne ez a különös szépségű csárdai leány váljék ábrándképpé és mérközési alkalmommá a hortobágyi legényvirtus számára, melyet a nap-sütéses, szabad pusztai élet oly korán kifejleszt s olyan nagyra nevel a fiatal pásztor-szivekben. Csakugyan a leány iránti szerelem izzó tüze világít be a regény főalakjának, Decsi Sándor csikosbojtárnak a lelkébe s engedi meglátnunk az eszményítés ellenére is valószínű magyar faji jellemet, a magyar parasztleánynek, a hamisítatlan magyar nép-típusnak lelki arcképét. A hótiszta becsű-

letesség adja meg Decsi Sándor jellemének alapszínét. Az igazmondás nála szinte természeti kényszerűség, mely akkor sem képes a hazugságra, ha nagy hasznót jelentene is ez reá nézve; a katonasorozat alkalmával a debreceni előjáróság előre megegyezett a sorozó hatósági személyekkel, hogy a nélkülözhetetlen hortobágyi bojtárokat hagyják itthon; Decsi Sándornak is csak épen ki kellett volna ejtenie a száján valamiféle betegségnek a nevét s itthon maradhatott volna, — de képtelen volt ilyen hazug, gyáva, férfiatlan viselkedésre s elment katonának; egy év múlva aztán, minthogy csakugyan nagy szükség volt rá itthon, a város törvényes módon váltotta meg a hadi szolgálat alól (az 1860-as évekről van szó). A regény cselekvénye épen hazaszabadulásának idejével kezdődik. Első útja a hortobágyi csárdához vezet, mert igaz szívvvel szereti a csaplárosleányt, mátkájának tekinti, messze földön is hű maradt hozzá... s íme az útjába akadó gulyásbojtárnak, Lacza Ferkónak a kalapján ott lát egy sárga rózsát, a csárdaudvari rózsatoról valót, senki másnak az ajándéka nem lehet ez, csak a Klárié, az ő eszményképpé emelt kedveséé. Háborgó lélekkel vonja kérdőre a leányt s megtudja tőle, hogy hát igen, ő adta a rózsát a gulyáslegénynek, mert — hiába! — a leányszív nem acélból van, nem birta ki állhatatosan a hosszú egyedülletet, — de egy kis kacérkodásnál egyébről nincs szó közöttük. Ha a leány hazug tagadáshoz folyamodott volna, Sándor rögtön faképnél hagyta volna örökre, de őszinteségéért megbocsátott neki, csak Lacza Ferkó ellen kezdett benne megfészkelődni a leszámolás vágya. Klárit szent komolysággal biztosította, hogy feleségül veszi, mihelyt számadóvá lesz, de szigorúan figyelmeztette arra is, hogy ezentúl a hűtlenségnek még a látszatát is gondosan kerülje. A leány Decsi Sándort tartotta a legkülönb legénynek, de egy kissé könnyűvérű teremtés volt, a legény megszabta szigorú feltétel bosszantotta is, meg is ijesztette; azt szerette volna, hogy Sándor önfelédtt szerelem lángjában égjen iránta, rabja legyen ennek a szenvedélynek s gyanú és bírálgató szándék eszébe se jusson. Hogy ezt a célt elérje, a babonás tudatlanságú leány titokban nadragulya-gyökeret áztatott a Sándor borába. Az erős mérge súlyos betegségbe döntötte a legényt. Klári tudatára ébredve annak, hogy mit tett, kétségbeesetten sietett a beteghez s napokon át önfeláldozó buzgósággal ápolta. A gondos ápolás és a legény szívós természete csakugyan leküzdötte a betegséget... de azért Decsi Sándor nem az többé, aki volt. Mikor a mérgezési esetnek híre ment és a

vizsgálóbíró tanúvallomás végett megidézte a legényt, ez nemcsak nem vallott rá a leányra, hanem makacsul hangoztatta s esküvel is kész volt megerősíteni, hogy egy év óta tájékan sem volt a hortobágyi csárdának, tehát Klári nem mérgezhette meg őt; nem is volt ő beteg, csak részeg. Az önvádtól kinzott leány hiába mondja szemébe a valót, a legény nem tágit a maga vallomása mellől, a bíró végre is bosszúsan elkergeti őket s így a leány megmenekül a börtöntől. Decsi Sándor tehát bosszút állt a leányon: nagylelkűségével megalázta; de hogy ezt megtehesse, olyan eszközhöz kellett folyamodnia, amit az egész világon legjobban utált: a hazugsághoz; hazudott a törvényszék előtt, ahol eskü alatt tesznek vallomást a tanúk. A bírói tárgyalás után így szólt a leányhoz: „— Annyit mondok neked, hogy a mai naptól fogva ketönk közül az egyiket lenézem, utálok. Ne fakadj sirva. Nem te vagy az az egyik. Nem tudok többet a szemedbe nézni; mert magamat látom meg benne. Annyit sem érek már, mint ez a fületlen pityke, ami a lajbimról leszakadt. Az Isten áldjon meg. Azzal fölveté magát a paripájára: eloldotta az ákácfaától s elrobogott a pusztába“... A leánynak nem maradt adósa, — de a sárgarózsás gulyásbojtárral még nincs elintézve ez a becsületbevágó ügy s keserves volt éreznie, hogy maga sem tudta, miként fogjon hozzá a leszámolóshoz... Ekkor jelenik meg a hortobágyi pusztán egy Pelikán Samu nevű kupec, hogy a ménesből lovat vásároljon. A vételárat nem pénzzel fizeti ki a tulajdonosnak, hanem váltót ad neki, s Decsi Sándor rendkívüli érdeklődéssel figyeli ezt az előtte eddig teljesen ismeretlen elszámolási módot: hogyan írja alá a váltóürlapot a kibocsátó és az elfogadó. A kupec látva a legény kíváncsiságát, pontos magyarázatba is bocsátkozik, sőt meg is ajándékozta Decsi Sándort egy olyan váltóval, amelynek az értékesítésére nézve már ugyanis letett a reményről. Egy tíz forintnyi összegről szóló váltó ez; Lacza Ferkó vette kölcsön a tíz forintot Pelikántól (a Sándor katonáskodása idején), hogy ezen a pénzen megaranyoztassa a csaplárosleány ezüst fülönfüggőjét (amelyet a leány Decsi Sándortól kapott volt ajándéku). Lacza Ferkó váltót adott a tíz forintról, de a váltó-lap kitöltése véletlenül nem egészen szabályszerű módon történt, a kupec nem akart vele tovább vesződni s odaajándékozta Decsi Sándornak. Talán ha az egész ménest kapta volna ajándékba, akkor sem örült volna úgy meg a legény, mint ennek a kimustrált váltónak. Ime egészen „törvényes“ formáját választhatja a vetélytárssal való le-

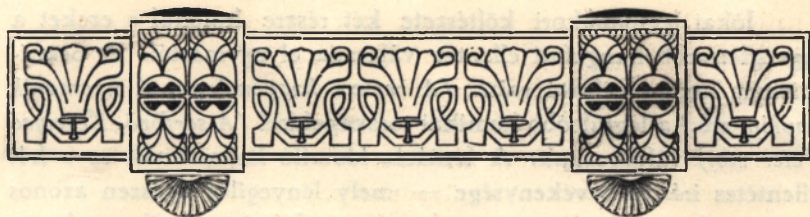
számolásnak, akár csak az urak szoktak tenni egymással. A Pelikán gyanútlan magyarázatából megtudván Decsi Sándor, hogy Lacza Ferkónak mire kellett a pénz: kétségtelen bizonytságot is szerzett magának a váltóval arra nézve, hogy a juhászbojtár csakugyan legyeskedett a leány körül, a leszámolás tehát mindenképen jogos lesz vele szemben... Nem is tudott aludni akkor-nap Decsi Sándor; átvirrasztotta a szép nyári éjszakát s izgatott kedélye rajongó álmokképek szövögetésével vezette le magából a lázas hevületet; mámoros beszédét nem hallja senki más, csak hűséges lova: ennek mond ilyeneket: „Ne félj, nem vénülünk itt meg, nem gázoljuk mindig ezt a mezőt. Mikor kicsi gyerek voltam, akkor láttam én lobogni szép, háromszínű zászlókat, utánuk robogni nyalka huszárokat. Irigylettem őket. Azután láttam sebben elhullani nyalka huszárokat, sárba legázolni szép színű zászlókat. Nem lesz ez mindig így. Majd eljön a napja, kivesszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utána eredünk jó, ifjú legények: megtörjük a csontját a gonosz kozáknak. Odajössz majd velem, ugy-e édes lovam. trombitaszó után. Ott végezzük el majd ezt a dolgot! Ott meggyógyul a keserűségünk: nem könnyhullatással! Nem a hűtelen leánynak mérges poharatól, mérgesebb csókjától, hanem becsületes ellenség kardjától romlik el a testem. S aztán mikor ott fogok majd fekünni a véres csatamezőn, te ott maradsz nálam s vigyázol fölöttem, amíg értem jönnek, hogy eltemessenek“... Másnap a csárda udvarán (mert fogadalma tiltja a csárdaházba való belépést) elébe teszi Lacza Ferkónak a váltót s „fizetésre“ szólítja fel. Lacza Ferkó érzi, hogy az egymással való leszámolás elkerülhetetlen: lovára ül mind a két legény s furkós botjukat kezükbe kapván, jó messziről széleseben rohannak egymás ellen. Egyszerre sujt botjával mind a kettő; Decsi Sándor csak meginog a nyeregben az ütéstől, de Lacza Ferkó bezúzott fejjel bukik a földre. A győztes legény is leszáll a nyeregből s földön heverő, ájult ellenfelet botjával alaposan végigveri, — aztán, a leány bűnbánó, szerelmes szavaitól meg nem lágyulva, elrobog, be a közeledő fergeteges éjszakába.

Talán nincs még egy másik olyan munkája Jókainak, amelyről annyira kevésbé lehetne tartalmi kivonat útján helyes fogalmat alkotnunk magunknak, mint a *Sárga rózsáról*. Oly szokatlanul tömör megalkotású regény ez, hogy semmi felesleg, semmi elmélőzhető részlet nincsen benne, minden sorára szükség van a cselekvény teljes megértéséhez, de így aztán teljes is az olvasó gyönyörű-

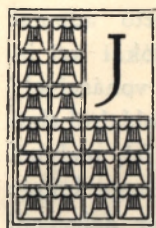
sége. Egy exotikus országrészecske táru fel benne előttünk a maga természeti sajátosságaival s embereinek primitív, egészséges, romlatlan lelki világával és életmódjával. Ez exotikus tájék látóhatárán egy-egy percre itt is, ott is megvillannak a körüllevő nagyvilág jelenségei: bécsi festő, csehországi gazdatiszt, városi kereskedő jelenik meg a pusztán, a „polgári rév“ összeverődött utasaival is találkozunk, — s e kétféle világ egymással való érintkezése világnézeti különbségek szembesítődését is jelenti, de mindig a Jókai humorának aranyos derűje közepett. Általában a „nagyvilág“ izlése és gondolkozásmódja húzza a rövidebbet az összehasonlításban, bár a debreceni különleges életfelfogás is két főalkotórészből állónak mutatkozik: egészséges józanságból és — földhözragadt vaskosságból. Mulatságosan példázza ezt az a kétféle mód, ahogy a bécsi festő és Sajgató uram (egy tősgyökeres debreceni gazda) egyénisége felfogja a benyomásokat. „— Milyen hangulat! Milyen színegység! Mily felséges harmónia az ellentétekben! Rajongott a művészet fölöntje. — Még mostan megjárja, mondá rá a gazda, amíg a bögölyök és szúnyogok elő nem támadnak. — Ez az üde pázsítszőnyeg, azokkal a sötét oázokkal! — ,Tocsogó'-nak hijják azokat erre mifelénk. — Nagyszerű! Fölséges! Ezek a pacsirták! — Még mostan soványak, de majd ha a búza érik! — Nagyszerű! Isteni! kiabál a művész elragadtatással [az ezeröttszáz szarvasmarha reggeli bögését hallgatva]. Ez aztán a wagneri kardal! Oboék, waldhornok, bombardonok versenye! Micsoda uvertúra! Milyen felvonulás! Ez egy finale a Götterdämmerungból! — Az ám, magyarázza neki Sajgató uram. Most mennek a csordakúthoz. Minden tehén hívogatja a maga borját; azért bögnék . . .“ Jókai tehát itt nem téved bele a túlzó romantika szertelenül eszményítő módszerébe; a földrajzi környezet és a cselekvény közt s a cselekvény és a jellemek közt erős oksági viszonyt érzünk s főképp ez a körülmény teszi rendkívül szilárdá a regény épületét . . . A hortobágyi bojtárra nézve voltaképen addig terjed a világ, ameddig a hortobágyi pusztá; de azért fiatal korában el-el fogja valami sejtelmes vágyakozás, olyanforma, amilyet Kukoricza Jancsi váltott valóra, — hanem ez a nagyratörő, homályos becsvágy nem szokott Tündérországig elkalandozni célpontért, inkább csak az itthoni harcmezőig, ahol a magyar haza szabadságát kell megvédeni s a nagyszerű két eshetőség közül választani: győzelem vagy hősi halál. Mig ezt nem teheti a pusztai magyar parasztleány, addig más módon tör ki belőle a virtus:

a hajlíthatatlan dac és a becsületet őrző kevélység, — mindennek csak elfajult karrikaturája az a lovagiaskodó divat vagy épen komédia, amelynek rozoga, korhadt gerendáiba kapaszkodik az előítéletes nagyvilági társadalom igazságérzete. Lehetetlen nem sajnálnunk, hogy a kultúra terjedése áldozatul követel olyan kivételes emberi értékeket, amilyeneket pl. a hortobágyi magyar földdarab sokévszázados zártkörű élete a maga gyérszámú lakosságának jellemében kifejlesztett.

X.

Jókai írói egyéniségének fejlődése 1843-tól 1849-ig ment végbe. Tehetségének uralkodó eleme kezdettől fogva a fantázia volt s az maradt mindvégig. A fejlődés abban nyilvánult, hogy ez az uralkodó hatalmú képzelet egyre jobban függetlenné vált azoktól a francia mintaképektől, melyeknek eleinte alárendelte volt magát. Később is rokonságban maradt a francia romanticizmus eszmevilágával, ízlési körével és kifejező modorával, de a művészi alkotáshoz szükséges nyersanyagot s általában a költői ihlet forrását többé nem annyira olvasmányjaiban kereste, hanem mindjobban megtanulta saját szemével nézni a körülötte lüktető eleven életet s munkáiban ennek az alakjait és eseményeit igyekezett visszatükröztetni. Ösztönszerű művészi programja úgy határozható meg, hogy a tapasztalati életben kereste a romantikus világnézeti álláspont igazolását; ennek főmódszere: törvényszerűség rangjára emelni a kivételest, hogy optimizmusunk vagy pesszimizmusunk bővében legyen az élet értelmére vonatkozó hatásos bizonyítékoknak. Jókai eleinte a pesszimizmussal kacérkodott... míg egyszer aztán eljött a „csoda“, a kivételes nagy esemény, amely mögött ha talán más nem is, ő ráismert a Gondviselés isteni céljának törvényszerűségére. Ez a nagyszerű esemény az 1848—49-iki szabadságharc volt. Ennek a nemzeti küzdelemnek négy válságos és dicsőséges hónapját Debrecenben élte át Jókai, egyéni sorsának legveszedelmesebb válsága is erre az időre esik. Mindenesetre nevezetes élet-iskola volt Jókaira nézve a debreceni tartózkodás: ezzel tetőződött be igazában az ő erkölcsi egyéniségének fejlődése.

Jókai legifjabbkori költészete két részre különül s ezeket a legvégletesebb hangulati ellentét választja el egymástól. A pesszimizmus komor célzatú rajzai (*A remete hagyománya*, *A nyomorék naplója* stb.) a legtúlzóbb komikai torzképekkel (*A serfőző*, *Keselyő Péter* stb.) váltakoznak. A fantázia idomító hajlamának ez a két ellentétes irányú tevékenysége — mely lényegileg egészen azonos egymással — mindvégig megfigyelhető Jókai műveiben, de az ifjúkori forrongás évei után itt is egészséges megtisztulás következett be: a komoly és a vidám genre megbékült egymással. A való élet mind a két irányban pompás modelleket kínált a költői képzeletnek, de sehol sem inkább, mint Debrecenben. Jókai komikai hajlama itt érezte magát legotthonosabban; bármerre nézett, a debreceni élet tipikus alakjai, természetes civisei és kofái szinte maguktól „gömbölyödtek“ nevető és neveltető adomái figurákká, — de egyúttal megsejtette már 1849-ben Jókai azt is, hogy a debreceni különleges kis világ a maga jellemző vonásaival: csak egyik oldalról nézve komikai látvány, a másik oldalról életbölcsesegnak, faji és történeti kivételes értéknek tűnik fel, melyből becses tanulságokat merithetünk. Merit is elsősorban maga Jókai: világnézetének optimizmussá fejlődése sokat köszönhet debreceni élményeinek. Így valósul meg a csaknem teljesen zavartalan összhang Jókai fantáziájának komoly és vidám színezésmódja között, különösen a debreceni témáknál: adomákat kapunk a debreceni bírák furfangjáról, de egy-egy ilyen adoma bevilágít nemzeti történelmünk szomorú századainak homályába; mulatságos torzképeket látunk professzorokról, diákokról, civisekről, mesteremberekről, pásztorokról, kofákról stb., de ezek a torzképek is igazak lényegükben, a való élet alakjainak egy-egy uralkodó jellemvonását mutatják, nem meghamisítva, csak meghatványozva, a lényegtelenebbek rovására művészi biztossággal kiemelve.

Hogy Debrecen a magyar nemzet politikai és művelődési történetében mily nagy jelentőségű szerepet játszott a XVI. század eleje óta, azt leghatásosabban megéreztetni velünk Jókai debreceni vonatkozású költészete. Nekünk csak azt a másik nagy jelentőségű szerepet kell még ehhez hozzágondolnunk, amely abban áll, hogy Debrecen szerencsésen elősegítette a világ leghíresebb magyar mesemondó lángelméjének kifejlődését, költői ihlete számára a legegészségesebb táplálékot nyújtva félév századon át, — s Debrecen méltó büszkeséggel tekinthet vissza multjára.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

